

Արարատ Մ. Հակոբյան

Պատմ. գիտ. դոկտոր

*«Պատմության էջերում հազիվ թե գտնվի ավելի ծանր
ու ավելի աննպաստ հաշտություն, քան Կարսինն է»¹:*

Բագրատ Բորյան

ԿԱՐՍԻ 1921 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 13-Ի ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՃԱԿԱՏԱԳՐՈՒՄ

Քննական հայացք 100-ամյա հեռավորությունից*

Բանալի բառեր – Կարսի թուրք-անդրկովկասյան պայմանագիր, թուրք-անդրկովկասյան խորհրդաժողով, Մոսկվայի պայմանագիր, Ալեքսանդրապոլի գավառի դատարկում, Հայաստանի պահանջների «Հուշագիր», Ք. Կարաբեքիր, Յա. Գանեցկի, Անիի ավերակներ, Կողբի աղահանքեր, Կարսի և Էրզրումի երկաթուղային արհեստանոցներ, Արագոյան (Երասխ) գյուղ-կայարան, դենոնսացիա:

Մուտք

1921 թ. մարտի 16-ի (իրականում 18-ի) Մոսկվայի պայմանագիրը գոնե արտաքուստ միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխանեցնելու համար նախապես նրանում ներառվել էր 15-րդ հոդվածը, որը պարտավորեցնում էր Ռուսաստանին քայլեր ձեռնարկելու, որպեսզի անդրկովկասյան հանրապետություններն իրավաբանորեն ճանաչեն այդ ստորագուցիչ փաստաթղթի պայմանները:

Դրա համար անհրաժեշտ էր, որ նույնաբնույթ պայմանագրեր կնքվեին Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև: Ուստի Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից հետո նախատեսվում էր անհապաղ հրավիրել թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանս և կնքել համապատասխան

¹ Борьян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М.-Л., 1929, с. 163.

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 16.07.2021:

պայմանագիր: Մոսկվայում կողմերը պայմանավորվել էին, որ թուրքական պատվիրակությունը հենց տուն վերադառնալու ճանապարհին Մոսկվայի պայմանագրի ոգով համապատասխան փաստաթղթեր կստորագրի անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ: Քանի որ Հայաստանը և Անդրկովկասի մյուս երկու հանրապետությունները, թեկուզ ձևականորեն, անկախ համարվող պետություններ էին, Մոսկվայի պայմանագրով գծված թուրք-անդրկովկասյան սահմանը պետք է իրավաբանորեն համաձայնեցվեր ու վավերացվեր նաև այդ սահմանների անմիջական տերերի՝ Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունների կողմից:

Նկատի ունենալով, որ հայ-թուրքական տարածքային-սահմանային տարանջատման հարցերը կոնկրետացվել են Կարսի թուրք-անդրկովկասյան պայմանագրով և դրա հավելվածներով, սույն հոդվածում ավելի հանգամանալի անդրադարձ կլինի աշխարհաքաղաքական վերջին զարգացումների պայմաններում արդիական հնչեղություն ունեցող այդ խնդրին:

1. Թուրք-անդրկովկասյան խորհրդաժողովի նախապատրաստումը

Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից մի քանի օր անց՝ մարտի 24-ին, Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինը նամակով դիմում է ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ին. «Օրերս թուրքական պատվիրակությունը Թիֆլիսով մեկնելու է տուն: Այնտեղ պետք է պայմանագրեր ստորագրվեն անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ: Մոսկվայի պայմանագիրը բավարար հիմք է, որի հիման վրա Թուրքիան պետք է հատուկ պայմանագրեր կնքի Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ: Այստեղ՝ Մոսկվայում, թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց կովկասյան պատվիրակությունների հետ ընդհանուր կոնֆերանս գումարելու և նրանց հետ պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ մեր առաջարկը: Ակնհայտ է, որ թուրքերը ցանկանում են Թիֆլիսում, մեր անմիջական ազդեցությունից դուրս, հասնել լրացուցիչ արդյունքների, ինչ-որ բան կորզել»²: Նա մտահոգ էր, որ թուրք պատվիրակների՝ Թիֆլիս հասնելուն պես այնտեղ թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններ կսկսվեն, ուստի առաջարկում էր ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ին Թիֆլիս ուղարկել կովկասյան գործերին քաջատեղյակ ներկայացուցիչ, որը կնվիրվեր այդ աշխատանքներին: Նա այդպիսի թեկնածու էր համարում Բ. Լեգրանին կամ Լ. Ստարկին³:

2 «Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества». Документы и комментарий, сост. и отв. ред. Ю. Г. Барсегов (այսուհետև՝ «Геноцид армян»), т. 2, ч. 1, М., 2003, с. 475.

3 Տես նույն տեղում, էջ 476:

ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Քաղբյուրոն ապրիլի 3-ին կայացած 8-րդ նիստում հեռախոսային քվեարկությամբ հավանություն տվեց և հաստատեց Գ. Չիչերինի առաջարկը, որպեսզի «Կովկասյան խորհրդային հանրապետությունները նախապես ՌՄԴԽՀ կառավարության հավանությանն արժանացնեն այն պայմանագրերը, որոնք նրանք պիտի կնքեն Թուրքիայի հետ»⁴: Այդ որոշումից մեկ օր առաջ՝ ապրիլի 2-ին, ՀՄԽՀ արտգործոժողկոմ Ալ. Բեկզադյանը Գ. Չիչերինի գիտությամբ (հանձնարարությամբ) Մոսկվայից հեռագիր է ուղարկել Բաքու՝ Ադրբեջանի արտգործոժողկոմ Մ. Հուսեյնովին, Բաքվում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Աթաբեկյանին, Վրաստանի արտգործոժողկոմ Մ. Օրախելաշվիլուն, իսկ պատճենը՝ Դ. Շահվերդյանին: Նա գտնում էր, որ Թուրքիայի հետ նախապատրաստվելիք խորհրդածողովում անհրաժեշտ է, որ Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները «նախապես պայմանավորվեն և մշակեն ընդհանուր ուղեգիծ»⁵:

Պատահական չէր, որ երբ Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից հետո թուրքական պատվիրակությունն անցավ Անդրկովկաս (Բաքու և Թիֆլիս), Յու. Քեմալ քեյը հայտարարեց, թե ինքը լիազորություն չունի Հայաստանի հետ նոր պայմանագրի կնքելու (ակնարկի նպատակն էր հիշեցնել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին): Բայց անդրկովկասյան մյուս երկու հանրապետությունները Մոսկվայի հանձնարարականով հայտարարեցին, որ եթե նման պայմանագիր չի կնքվելու Հայաստանի հետ, ապա իրենք համաձայն չեն պայմանագրի կնքելու Թուրքիայի հետ: Մյուս կողմից էլ թուրք դիվանագետները պնդում էին, որ քանի դեռ Հայաստանի հետ չի կնքվել նոր պայմանագիր, Ալեքսանդրապոլինը մնում է ուժի մեջ: Մինչդեռ խոսքը մի պայմանագրի մասին էր, որը չէր ձանաչվել ու վավերացվել անգամ իր՝ Թուրքիայի կողմից⁶: Բացի դրանից՝ Մոսկվայից Բաքու և Թիֆլիս ժամանած թուրք պատվիրակները Գ. Օրջոնիկիձեի և Մ. Հուսեյնովի հետ մտքերի փոխանակության ժամանակ ցանկություն հայտնեցին կնքելու առանձին պայմանագրեր յուրաքանչյուր հանրապետության հետ, բայց խորհրդային կողմը պնդեց մեկ ընդհանուր պայմանագրի պահանջը: Ուստի այդ ամենից հետո կոնֆերանսի հրավիրումը սկսեց ձգձգվել:

ՀՄԽՀ արտգործոժողկոմ Ալ. Բեկզադյանը 1921 թ. ապրիլի 6-ին Թիֆլիս՝ Վրաստանում ՀՄԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Դ. Շահվերդյանին ուղղված հեռագրում նշում էր, որ Թուրքիան «կամենում է առանձին-առանձին պայմանավորվել երեք հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ և մեր

4 Политбюро ЦК РКП(Б)-ВКП(Б). Повестки дня заседаний, каталог, т. 1, 1919-1929, М., 2000, с. 93, «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, с. 482.

5 **Բեկզադյան Ալ.**, Նամակներ, հոդվածներ, փաստաթղթեր, Եր., 1981, էջ 121-122: Տե՛ս նաև **Խաչատրյան Կ.**, Հայրուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Եր., 2007, էջ 134:

6 Տե՛ս «Документы внешней политики СССР» (այ՝ ս ու լ կ ե տ՝ ДВП СССР), т. 4, М., 1960, էջ 706:

վզին նոր ծանր պայմաններ փաթաթել: Այդ բանը պետք է թույլ չտալ, ինչ գնով էլ լինի»⁷:

Գ. Չիչերինը ճիշտ էր կռահել նաև, որ թուրքերի հետ բանակցությունների ժամանակ Ադրբեջանի կողմից հնարավոր էին «անցանկալի թեքումներ» դեպի Թուրքիա: Դրա համար նա անհրաժեշտ էր համարում, որ անդրկովկասյան հանրապետությունների՝ Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերը նախապես արժանանան ՌՍԳԽՀ կառավարության հավանությանը⁸: Ուստի նա 1921 թ. ապրիլի 4-ին հեռագրում է Թիֆլիս՝ Գ. Օրջոնիկիձեին՝ զգուշացնելով, որ անթույլատրելի են Հայաստանի և Ադրբեջանի առանձին բանակցությունները քենավականների հետ: Ըստ Չիչերինի ցուցումների՝ նոր կնքվելիք պայմանագրով պետք է չեղյալ համարվեն Թուրքիայի հետ կնքված նախորդ բոլոր պայմանագրերը: Դա հատկապես վերաբերում էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին: Իսկ Ադրբեջանի առումով պայմանագրի հիմքում պետք է դրվեր Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածը: Չպետք է թույլ տրվեր, որ Թուրքիան հանդես գա Ադրբեջանի հովանավորի դերում: Ինչ վերաբերում է հայ-թուրքական սահմանին, ապա Գ. Չիչերինի հրահանգով դրա համար պետք է հիմք հանդիսանա Մոսկվայի պայմանագիրը՝ **իր լրացուցիչ արձանագրությամբ**⁹:

Թուրք-անդրկովկասյան հարաբերություններում Գ. Չիչերինին ամենից ավելի անհանգստացնում էին թուրք-ադրբեջանական առանձնահատուկ հարաբերությունները, ուստի ապրիլի 12-ին նա հեռագիր է ուղարկում Ադրբեջանի արտգործկոմիսար Մ. Հուսեյնովին՝ հրահանգելով, որ անթույլատրելի է Թուրքիայի միջամտությունը կովկասյան հանրապետությունների ներքին գործերին: Որովհետև Մոսկվայից վերադարձող թուրքական պատվիրակությունը Բ. Շահթախթինսկու հետ մշակել էր թուրք-ադրբեջանական պայմանագրի մի նախագիծ, որով Թուրքիան պարտավորվում էր պաշտպանել և անգամ զինված օգնություն ցույց տալ Ադրբեջանին¹⁰: Բաքվում թուրքական պատվիրակությունը փորձեց անջատ բանակցություններ սկսել Ադրբեջանի հետ, սակայն Մոսկվան թույլ չտվեց¹¹:

Նախիջևանի խնդրում Գ. Չիչերինը խորհուրդ էր տալիս, որ Հայաստանը և Ադրբեջանը լինեն համախորհուրդ, և Երևանի գավառի հարավում (Սադարակ-Գայլի դրունք հատվածում) գոյացած եռանկյունի հողակտորի հարցը լուծվի Հայաստանի օգտին: Հիշեցնենք, որ երբ Մոսկվայի կոնֆերանսում վեճ ծագեց այդ տեղամասի շուրջ, որոշվեց, որ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի զինվորական հատուկ հանձնաժողովները համա-

7 Բեկզարյան Ա., մշվ. աշխ., էջ 123:

8 Տե՛ս «Генощид армян», т. 2, ч. 1, էջ 478-479:

9 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 483-484:

10 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 492:

11 Տե՛ս Мадатов Г. А., Победа советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР, Баку, 1968, էջ 109:

տեղ վերջնականապես ճշտեն այդ տեղանքի սահմանը, քանի որ Նախիջևանի առավելագույն սահմանը Գայլի դրունքն է, իսկ այդ եռանկյունի հողակտորն ընկած էր Գայլի դրունքի սահմաններից դուրս: Ուստի Գ. Չիչերինը հրահանգում էր, որ հայ-ադրբեջանական կողմերը այս խնդիրը նախապես համաձայնեցնեն, հետո նոր քննարկեն թուրքերի հետ¹²:

Այսպիսով՝ նախապատրաստվող խորհրդաժողովն ամբողջությամբ վերահսկվում ու ուղղորդվում էր Մոսկվայի կողմից, իսկ անդրկովկասյան հանրապետությունները կուսակցական կարգապահության շրջանակներում կանա թե ականա ենթարկվում էին նրա հրահանգներին:

2. Կարսի խորհրդաժողովի առջև հայտնված խնդիրները

1921 թ. ապրիլի սկզբներին Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերություններում որոշակի սառնություն ու լարվածություն էր առաջացել նաև Ալեքսանդրապոլի գավառը թուրքերից դատարկելու խնդրի շուրջ: Քանի դեռ Փետրվարյան ապստամբությունը շարունակվում էր, խորհրդային ղեկավարությունը չէր կարևորում Ալեքսանդրապոլի դատարկումը թուրքերից: Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից և ապրիլի 2-ին Կարմիր բանակի Երևան մտնելուց հետո օրակարգում հայտնվեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ու համանուն գավառը թուրքերից ազատելու խնդիրը: Երևանի՝ Կարմիր բանակի կողմից գրավումից անմիջապես հետո Գ. Չիչերինը շտապ հեռագրում է Անգորա՝ Բ. Մդիվանուն. «Երևանը մաքրված է դաշնակներից: Հարկավոր է թուրքերից պահանջել, որ անհապաղ դատարկեն Ալեքսանդրապոլը և առհասարակ հայկական բոլոր տարածքները՝ Մոսկվայի պայմանագրի սահմանագծին համապատասխան»¹³:

Գ. Օրջոնիկիձենն ապրիլի 6-ին Թիֆլիսից հեռագրում է Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին՝ տեղեկացնելով, որ Կարաբեքիրը ձգձգում է Ալեքսանդրապոլի գավառի դատարկումը: Գ. Օրջոնիկիձեի հեռագրից պարզվում է, որ Կարաբեքիրը մտադիր էր հեռանալ Ալեքսանդրապոլից միայն Հայաստանի հետ պայմանագրի կնքումից հետո: Այդ իսկ պատճառով Օրջոնիկիձենն անհրաժեշտ էր համարում կտրուկ պահանջել թուրքերից հեռանալ Ալեքսանդրապոլից¹⁴: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 7-ին, Չիչերինը հեռագրում է Օրջոնիկիձեին՝ Կարաբեքիրի արարքը որակելով **խուլիգանություն**: Չիչերինի պահանջով թուրք դեսպան Ալի Ֆուադը խոստանում է անհապաղ դատարկել Ալեքսանդրապոլը¹⁵:

12 Տե՛ս «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, էջ 492:

13 Նույն տեղում, էջ 484:

14 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 485:

15 Տե՛ս ДВП СССР, т. 4, էջ 50:

ԹԱՄԺ կառավարության արտգործկոմիսար Ահմեդ Մուխթարը ապրիլի 14-ին պատասխան հեռագրով պաշտոնական Մոսկվային հավաստիացնում է, որ Ք. Կարաբեքիրին տրված է հանձնարարական՝ սկսած ապրիլի 15-ից՝ մեկ շաբաթվա ընթացքում, լրիվ հետ քաշվելու դեպի այն սահմանը, որը որոշվել էր Մոսկվայի պայմանագրով¹⁶: Եվ այդպես էլ արվում է: Ապրիլի 22-ին Ալեքսանդրապոլի գավառն ամբողջությամբ ազատագրվում է թուրքական ներկայությունից: Բայց մինչ այդ՝ թուրքական ռազմակալման (օկուպացիայի) շուրջ 6 ամիսների (սոյեմբեր-ապրիլ) ընթացքում, գավառում կատարվել էին սարսափելի ոճրագործություններ՝ կոտորած, կողոպուտ, բռնաբարություններ: Այդ ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառում ոչնչացվել էր 140 հայկական գյուղ¹⁷: Առաջին գավառամասի 34 գյուղերից անվնաս էին մնացել միայն 4-ը¹⁸: Միայն Ալեքսանդրապոլի 4-րդ գավառամասի 35 գյուղերից թուրքերը տարել էին շուրջ 1 մլն փութ հացահատիկ և մոտ 50 հազար խոշոր եղջերավոր անասուն: Ընդհանուր հաշվով՝ գավառից քշվել տարվել էին 300 հազար խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ¹⁹: Բռնագրավվել կամ կողոպտվել էին գավառի բոլոր պահեստները, զինանոցները, Ալեքսանդրապոլի դեպոյի գույքն ու սարքավորումները, խանութները, բնակարանները, կահ-կարասին, այթոռները, մահձակալները, վերմակները, հայելիները, սպասքը և անգամ Բ. Միլիվանու ծառայողական վագոնը²⁰:

Շտաբայում՝ մայիսի 29-ին, ՀՄԽՀ արտգործժողկոմ Ա. Մռավյանը Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ի. Դովլաթյանին ուղղված հեռագրում հայտնում էր. «Կառավարական հանձնաժողովը հայտնաբերեց հետևյալը. Ադբուլադի և Ջաջուռի շրջաններում հաշվվում է 12050 դիակ, որի 80 տոկոսը 5-12 տարեկան երեխաներ են: Ալեքսանդրապոլի հանձնաժողովի հավաքած տեղեկություններով թուրքերը մորթել են 60 հազար մարդ, որից 30 հազարը՝ տղամարդ, 15 հազարը՝ կին, 5 հազարը՝ երեխա, 10 հազարը՝ աղջիկ, վիրավորվել է տարբեր հասակի 38 հազար մարդ, գերության քշվել 18 հազար տղամարդ, բռնաբարվել 30 հազար կին և 20 հազար աղջիկ»²¹:

Չնայած դրան՝ խորհրդաժողովի հրավիրման նախապատրաստական փուլում թուրքերի մտահոգության գլխավոր առարկան Հայաստանն էր՝ վերջինիս հետ դեմ առ դեմ կանգնելու և գուցե Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի պայմանները գերազանցող մի նոր ու ավելի կողոպտիչ պայմանագիր կնքելու առումով: Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությունը կռիւմ էր թուրքերի նման մտադրության ենթատեքստը, ինչը ստիպում էր

16 Տե՛ս «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, էջ 493-494:

17 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, թ. 7, ց. 20, գ. 33, թ. 73:

18 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 225, թ. 11:

19 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 12:

20 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 25:

21 ՀԱԱ, ֆ. 4010, ց. 1, գ. 29, թ. 1:

խորհրդային կողմին լինել ավելի զգոն և պահանջկոտ կոնֆերանսի վայրը, ձևաչափը, գործիքակազմը և այլ հարցեր որոշելիս: Ավելին՝ Ադրբեջանի արագործոժողկոմ Մ. Հուսեյնովը ապրիլի 20-ին Թիֆլիս՝ Գ. Օրջոնիկիձեֆին, նաև Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին ուղղված հեռագրում փորձում էր մասամբ ընթացք տալ թուրքական նկրտումներին. «Այսօր ես և Շահթախթինսկին զրուցեցինք թուրքերի հետ (Յու. Քեմալի գլխավորությամբ), որոնք, պարզվում է, մեզանից շատ դժգոհ մնացին այն բանի համար, որ մենք առաջարկեցինք խոսել միայն թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի մասին: Մտքերի փոխանակությունից հետո թուրքերը համաձայնվեցին նման կոնֆերանսի պայմաններին, սակայն որպեսզի համատեղ մշակված պայմանագիրը ստորագրվի յուրաքանչյուր հանրապետության հետ առանձին: Մենք դրան համաձայնվեցինք»²²: Սակայն Մոսկվան չի համաձայնում նաև վերջին ձևակերպմանը և պնդում է մեկ միասնական պայմանագրի պահանջը: Որպես խորհրդաժողովի հրավիրման վայր թուրքերը առաջարկում են Կարսը՝ պատճառաբանելով, որ այդտեղից հեշտ կլինի կապվել Անգորայի հետ: Մ. Հուսեյնովը նպատակահարմար էր գտնում համաձայնել նաև թուրքերի առաջարկին²³:

Ադրբեջանցի դիվանագետների հետ հանդիպումներից հետո թուրքական պատվիրակությունը 1921 թ. ապրիլի վերջերին ուղևորվում է Թիֆլիս, այնտեղից էլ՝ Ալեքսանդրապոլով դեպի Կարս, որովհետև նպատակահարմար էր գտել այդ հարցերի շուրջ խորհրդակցել իր կառավարության հետ²⁴: Ուստի մայիսի 7-ին Բաքվում հրավիրվեց անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն՝ Մ. Օրախելաշվիլու նախագահությամբ: Խորհրդակցությունը քննության առավ խորհրդաժողովին անդրկովկասյան հանրապետությունների մասնակցության ձևաչափի, վայրի ու ժամկետների, ինչպես նաև անցկացման սկզբունքների հարցերը: Առաջին հարցի վերաբերյալ խորհրդակցությունը որոշեց, որ «Թուրքիայի հետ նախապատրաստվող առաջիկա կոնֆերանսում Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները պետք է հանդես գան որպես մեկ միասնական կողմ»²⁵: Իսկ որպես նրա հրավիրման վայր ցանկալի համարվեցին Բաքուն կամ Թիֆլիսը, բայց չմերժվեց նաև Կարսը²⁶:

Բաքվի խորհրդակցությունը վերահաստատեց, որ բանակցությունների հիմքում ինպերատիվ կերպով պետք է դրվի Մոսկվայի պայմանագիրը: Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Մ. Հուսեյնովը հայտարարեց, որ «Մոսկվայի պայմանագրով, ըստ էության, լուծված են բոլոր խոշոր խնդիրները և միայն

22 Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Կենտրոնական կուսակցական արխիվ (այսուհետ՝ ՍԼԻ ԿԿԱ), ֆ. 85, ց. 13, գ. 149, թ. 3:

23 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 178:

24 Տե՛ս ДВП СССР, т. 4, М., 1960, էջ 176:

25 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 71:

26 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 67-68, 71:

մնում են մանր-մունր վեճեր»²⁷: Նույնը հաստատեց Մ. Օրախելաշվիլին: Բացի այդ, հաշվի առնելով, որ առաջիկա խորհրդաժողովում քննարկվելիք ամենաբարդ հարցը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների խնդիրն է, խորհրդակցությունը անհրաժեշտ համարեց նրանում առաջին հերթին քննարկել հայ-թուրքական օրակարգը, այնուհետև՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի հարցերը²⁸:

Քանի որ թուրք-անդրկովկասյան խորհրդաժողովում պետք է քննվեր նաև Նախիջևանի հյուսիսարևմտյան սահմանների հարցը, խորհրդակցությունը Հայաստանի և Ադրբեջանի արտգործոժողովատնների ներկայացուցիչներ Ալ. Բեկզադյանին և Բ. Շահթախթինսկուն հանձնարարեց անմիջապես տեղում ուսումնասիրել և ներկայացնել համապատասխան առաջարկներ²⁹: Այդ հարցի վերաբերյալ Բաքվի խորհրդակցության ժամանակ որոշվեց. «Մոսկվայի պայմանագիրը լրացնելու և փոփոխելու իմաստով՝ պայմանագրի 3-րդ հոդվածի կապակցությամբ թույլատրելի համարել ձգբրտելու Հայաստանի և Նախիջևանի սահմանը հատուկ (Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչներից կազմված) հանձնաժողովի կողմից»³⁰: Սահմանագծման հիմքում պետք է դրվեր ազգագրական սկզբունքը, ինչպես նաև պետք է հաշվի առնվեր տեղի բնակչության կարծիքը:

Վրաստանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի՝ Ադրբեջանի արտգործոժողովում Մ. Հուսեյնովին ուղղված մայիսի 27-ի գրությունից պարզ է դառնում, որ Բաքվի խորհրդակցությունում պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել, որ Հայաստանը և Ադրբեջանը պետք է մշակեին իրենց հանրապետությունների՝ Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերի նախագծերը: Սակայն, հավանաբար Թուրքիայի գիտությանը, Ադրբեջանն այդ խնդրում ցուցաբերում էր անտարբերություն³¹: Ադրբեջանը խորհրդաժողովին նախապատրաստվելիս, կարելի է ասել, ավելի շատ առաջնորդվում էր Անգորայի հրահանգներով, քան Մոսկվայի: Արխիվային վավերագրերը ևս հաստատում են, որ 1921 թ. գարնան-ամռան ընթացքում Անգորայի և Բաքվի միջև եղել է գաղտնի հեռագրական կապ³²:

Հարկ է նկատել, որ խորհրդաժողովի նախապատրաստման առաջին փուլում (մինչև հունիս) դրա հրավիրմամբ շահագրգռված էր խորհրդային կողմը, իսկ թուրքական կողմն անընդհատ ձգձգում էր և կարծես կորցրել էր հետաքրքրությունը: Ուստի Գ. Զիչերինը, հունիսի 6-ի

27 Նույն տեղում, թ. 69:

28 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 72:

29 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 11, թ. 221:

30 Նույն տեղում, գ. 21, թ. 72:

31 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 11, թ. 220: Ինչ վերաբերում է մեր երկրին, ապա Հայաստանի ազգային արխիվի 113-րդ ֆոնդում մինչ օրս պահվում է հայ-թուրքական պայմանագրի 14 հոդվածներից բաղկացած ռուսերեն մի նախագիծ, որի բովանդակություն ամբողջությամբ բխում է Մոսկվայի պայմանագրից (տե՛ս նույն տեղում, թ. 151, 156, գ. 23, թ. 35-36):

32 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 11, թ. 179:

իր նոտայում պատասխանելով Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադի հունիսի 3-ի նոտային, հիշեցնում էր, որ Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի պահանջը մնում է չկատարված, բայց ոչ ամենևին Ռուսաստանի կամ անդրկովկասյան հանրապետությունների կառավարությունների մեղքով, այլ միայն այն պատճառով, որ թուրքական պատվիրակությունը մեկնել է Թիֆլիսից, որպեսզի կարճ ժամանակով ուղիղ կապ հաստատի իր կառավարության հետ, սակայն մինչ այդ պահը որևէ արձագանք չկա: Այդ իսկ պատճառով անհնարին է դարձել պայմանագրի կնքումը Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև³³:

Ավելին, Մոսկվայի պայմանագիրը դեռ չվավերացված, թուրքական իշխանությունները, ոտնահարելով դրա 10-րդ և 12-րդ հոդվածների պահանջները, սկսել էին ուժով բռնագրավել Կարսի մարզում բնակվող սնունդային և մյուս քրիստոնյաների (նաև հայերի, եթե, իհարկե, մնացել էին – Ա. Հ.) շարժական ու անշարժ ունեցվածքը և նրանց բռնությամբ արտաքսել սահմանից այն կողմ³⁴: Դրա հետևանքով հազարավոր գաղթականներ անցան Անդրկովկասի սահմանները³⁵:

1921 թ. մայիս-հունիս ամիսներին խորհրդային պետության ղեկավար շրջանակներում արդեն քեմալականներին չվստահելու մասին ձայներ էին լսվում, որոնք, սակայն, մնում էին անարձագանք: Այս առնչությամբ ուշադրության է արժանի Աբխազիայի հեղկոմի նախագահի տեղակալ Նեստոր Լակոբայի 1921 թ. մայիսի 8-ի գեկուցագիրը: Վերջինս, հետախուզական նպատակներով մի քանի ամիս լինելով Թուրքիայում և ուսումնասիրելով երկրի վիճակը, հանգել էր հետևյալ եզրակացությանը. «Իմ կարծիքով՝ պետք է արմատապես վերանայել մեր արևելյան քաղաքականությունը և մեր հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Մեր նյութական, գաղափարական և բարոյական աջակցությունը քեմալականներին ակնհայտորեն շահագործվում է վերջիններիս կողմից՝ իրենց կեղտոտ, նեղ ազգային նպատակների համար»³⁶: Բայց նման դժգոհությունները ամենևին էլ չէին խանգարում քեմալականներին, որպեսզի շարունակեն «բարեկամություն» խաղալ Ռուսաստանի հետ: Մայիսի 15-ին ԹԱՄԺ կառավարության նախագահ Մ. Քեմալը, հանդես գալով Ազգային մեծ ժողովում, բարձրագույն հայտարարում էր, որ պարտված երկրներից իրենք միակն են, որ, փաստորեն, Առաջին աշխարհամարտից դուրս են եկել հաղթանակով. «Սերի դաշնագիրը այլևս գոյություն չունի: Այսօր Արևելքի մեջ ուժեղ ու ազնիվ բարեկամներ ունենք: Եվ այս ամենի համար պարտական ենք ռուս խորհրդային հանրապետության

33 Տե՛ս ДВП СССР, т. 4, л. 2 169:

34 Տե՛ս նույն տեղում:

35 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 220-221:

36 «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, с. 502.

հետ հաստատած բարեկամական և եղբայրական հարաբերություններին»³⁷: Պատահական չէ նաև, որ տևական ժամանակ թուրքական մեջլիսը ձգձգում էր անգամ իր համար այդքան շահավետ Մոսկվայի պայմանագրի վավերացումը, որպեսզի Անտանտի տերությունների հետ ավելի մեծ սակարկությունների գնա: Ի դեպ, եթե ՌՄԴԽՀ Կենտգործկոմը Մոսկվայի պայմանագիրը վավերացրեց ստորագրումից անմիջապես հետո՝ 1921 թ. մարտի 20-ին, Թուրքիայի ԱՄԺ-ն այն հաստատեց ստորագրումից ավելի քան չորս ամիս անց՝ հուլիսի 22-ին՝ 201 կողմ, 5 դեմ և մեկ ձեռնպահ ձայներով: Այս հանգամանքը ևս ցույց է տալիս, թե իրականում ով էր ձգձգում կոնֆերանսի հրավիրումը: Առաջ անցնելով նշենք, որ Մոսկվայի պայմանագրի վավերացրերի փոխանակումը տեղի ունեցավ Կարսում 1921 թ. սեպտեմբերի 22-ին՝ Կարսի խորհրդատուների բացումից 4 օր առաջ³⁸:

Թուրք-անդրկովկասյան խորհրդատուների հրավիրման գործում մեծ ազդակ էր Թուրքիայի համար հունական վտանգի ուժեղացումը: 1921 թ. հունիսի վերջերից հունական զորքերն անցել էին վճռական հարձակման: Թուրքերը հետ էին քաշվել Սակարիա գետի մյուս ափը: Այդժամ արդեն քեմալականները շահագրգռվածություն հանդես բերեցին կոնֆերանսի հրավիրումն արագացնելու հարցում³⁹: Ուստի 1921 թ. հունիսի 14-ին Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանը իր պետության անունից Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ ընդհանուր պայմանագիր կնքելու պատրաստակամություն հայտնեց⁴⁰: Դա պայմանավորված էր հունական վտանգը չեզոքացնելու համար Ռուսաստանից դարձյալ օգնություն ստանալու ակնկալիքով: Այս առնչությամբ անհիմն պետք է համարել թուրքական պատմագրության այն պնդումը, թե իբր խորհրդային կառավարությունն է ձգձգել Կարսի պայմանագրի կնքումը և դրան ձեռնամուխ է եղել միայն Սակարիայի ճակատամարտում թուրքերի տարած հաղթանակից հետո⁴¹:

Անգորայի կառավարության նորանշանակ արտգործոժողկոմ Յու. Քեմալ բեյը հուլիսի 1-ին հեռագրով խորհրդատուների համար պատվիրակություն նշանակելու հրավեր է ուղարկում «եղբայրական Ադրբեջանի Հանրապետությանը»: Միաժամանակ պատճառաբանելով իր՝ նախարար նշանակվելու և բազմազբաղ լինելու հանգամանքը՝ նա խնդրում է Ադրբեջանի արտգործոժողկոմ Մ. Հուսեյնովի համաձայնությունը՝ խորհրդատուների հրավիրման վայրը Կարսից Անգորա տեղափոխելու համար: Նույն կերպ Յու. Քեմալը Մ. Հուսեյնովի միջոցով փորձում էր համոզել նաև Հայաստանին՝ իր

37 «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 26 մայիսի, 1921 թ.:

38 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 23, Սարգսյան Զ., Հայկական հարցի մասին, Պեյրոթ, 1978, էջ 162:

39 Տե՛ս Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 135:

40 Տե՛ս Багиров Ю. А., Из истории советско-турецких отношений в 1920-1922 гг., Баку, 1965, էջ 67:

41 Տե՛ս Хармандарян С. В., Карсская конференция 1921 г. и ее предистория, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Եր., 1963, N 3, էջ 178-179:

պատվիրակներին ուղարկելու Անգորա⁴²: Ի պատասխան Յու. Քենալի հեռագրի՝ Ադրբեջանի արտգործկոմիսար Մ. Հուսեյնովը հուլիսի 21-ի պատասխան հեռագրում իր համաձայնությունն էր տալիս թուրք-անդրկովկասյան խորհրդաժողովի շուտափույթ հրավիրմանը և պատվիրակությունների նշանակմանը: Ինչ վերաբերում է խորհրդաժողովն Անգորայում հրավիրելու առաջարկին, նա դիվանագիտորեն ժխտողական պատասխան էր տալիս⁴³: Ինքնին հասկանալի է, որ նման պատասխանի հրահանգը եկել էր Մոսկվայից:

Անգորայում ՌՄԴԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Նացարենուսին⁴⁴ հասցեագրված հուլիսի 8-ի նամակով Գ. Չիչերինը հասկացնել էր տալիս, որ խորհրդային կողմի համար նպատակահարմար չէ խորհրդաժողովի գումարումը Անգորայում⁴⁵: Խորհրդային կողմը պնդում էր, որ այն հրավիրվի Կարսում: Կարսը Յու. Քենալի համար ցանկալի չէր ոչ միայն նրա համար, որ նա չէր կարող բացակայել մայրաքաղաքից, այլև հավանաբար այն պատճառով, որ այնտեղ ինչ-որ «դավադրություն» էր տեսնում: Դա նկատել էր Անգորայում ՌՄԴԽՀ դեսպանատան աշխատակից Բ. Պիսկունովը, որը թուրքական ղեկավարության հետ ունեցած գրույցներից ստացել էր այն տպավորությունը, որ թուրքերի շրջանում մի տեսակ կասկածանք կա, որ իբր խորհրդային կողմը համառորեն պնդում է խորհրդաժողովը Կարսում անցկացնել, որպեսզի «խլի Կարսի մարզը և հանձնի Հայաստանին»⁴⁶: Սակայն վավերագիր նյութերը ցույց են տալիս, որ նման կասկածի համար որևէ հիմք չկար: Ուղղակի դա դիվանագիտական հնարք էր, որպեսզի խորհրդաժողովը անցկացվեր Անգորայում, հետևապես և ավելի մեծ լինելը ձնշումը խորհրդային կողմի վրա:

Ի պատասխան Գ. Չիչերինի հուլիսի 8-ի նամակի՝ Ս. Նացարենուսը իր հուլիսի 14-ի գեկուցագրում հայտնում էր, որ դեռ հուլիսի սկզբին (3-ին) Յու. Քենալը խորհրդաժողովին մասնակցելու հրավեր է ուղարկել Վրաստանին, Ադրբեջանին և վերջինիս միջոցով Հայաստանին: Հայաստանին անմիջական հրավեր չէր ուղարկվել այն բանի հիման վրա, որ նա՝ որպես Թուրքիայի և Հայաստանի նախկին կառավարությունների միջև կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը մերժած երկիր, պետք է ինքը առաջինը ցանկություն հայտնել նորից պայմանագրային հարաբերությունների մեջ մտնելու Թուրքիայի հետ⁴⁷: Նացարենուսը հայտնում էր, որ «կոնֆերանսը կլինի ընդհանուր, սակայն թե պայմանագիրը ինչպիսին կլինի՝ միասնական, թե առանձին, որոշակի հետևության չեն եկել, և կարելի է ենթադրել, որ պայ-

42 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 178-179, ДВП СССР, т. 4, л. 228, «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, էջ 509:

43 Տե՛ս ДВП СССР, т. 4, էջ 227:

44 Նա այդ պաշտոնում էր նշանակվել 1921 թ. մայիսի 5-ին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 660):

45 Տե՛ս «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, էջ 511-512:

46 Նույն տեղում, էջ 532:

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 513:

մանագրերը կկնքվեն յուրաքանչյուր հանրապետության հետ առանձին, ինչը մեր սրտով չէ»⁴⁸:

Ինչ վերաբերում է խորհրդաժողովին Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցության խնդրին, ապա թուրքական կողմը՝ հանձին նորանշանակ արտգործոժողկոմ Յու. Քենալ բեյի, շահագրգռվածություն էր հանդես բերում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցության մեջ: Դրա իրավունքն ուներ խորհրդային կողմը՝ շնորհիվ Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի:

Դեռևս հունիսին թուրքերին ուղղված մի շարք գրություններում Գ. Չիչերինը փարատել էր նրանց մտավախությունը, թե հնարավոր է, որ Անդրկովկասի հանրապետությունները չհամաձայնեն Մոսկվայի պայմանագրով իրենց վերաբերող պայմաններին⁴⁹: Ստանալով Ռուսաստանի արտգործոժողկոմատի հավաստիացումները՝ քենալական կառավարության արտգործոժողկոմ Յու. Քենալը հուլիսի 1-ին հայտնում է Գ. Չիչերինին, որ «երջանիկ կլինի», եթե խորհրդաժողովին մասնակցի նաև Ռուսաստանի պատվիրակությունը, որպեսզի կանխվեն Անդրկովկասի հանրապետությունների (հատկապես Հայաստանի) հնարավոր առարկությունները կնքվելիք պայմանագրի կետերի շուրջ⁵⁰:

Անգորայի կառավարությունը, համաձայնություն տալով Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությանը, մինևույն ժամանակ ցանկություն հայտնեց, որ այդ ներկայացուցիչը չլինի, թուրքերի կարծիքով, հայերին համակրող Բ. Լեգրանը, այլ մեկ ուրիշը: Ս. Նացարենուսը հուլիսի 8-ի իր նամակում ակնարկում էր, որ Մ. Քենալը և Յու. Քենալը ցանկանում են տեսնել իր թեկնածությունը⁵¹: Խորհրդային կառավարությունը հաշվի առավ թուրքերի ցանկությունը Բ. Լեգրանին ներկայացուցիչ չնշանակելու հարցում՝ փաստորեն դառնալով Թուրքիայի կանակատարը: Ուստի Բ. Լեգրանի փոխարեն թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններում խորհրդակցական ձայնի իրավունքով ՌՄԴԽՀ ներկայացուցիչ նշանակվեց Լատվիայում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ (դեսպան), Գ. Չիչերինի բնորոշմամբ՝ Վ. Ի. Լենինի վստահված անձ Ցակով Գանեցկին (Ֆյուրստենբերգը)⁵²:

Թուրքիայում ՌՄԴԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Նացարենուսը Յու. Քենալին ուղղված օգոստոսի 20-ի նոտայում Ռուսաստանի կառավարության անունից գոհունակությամբ ընդունում է խորհրդաժողովին մասնակցելու

48 Նույն տեղում:

49 Տե՛ս ДВП СССР, т. 4, էջ 170, 177:

50 Տե՛ս **Խաչատրյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 136:

51 Տե՛ս «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, էջ 513:

52 Տե՛ս ДВП СССР, т. 3, М., 1959, էջ 290, «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, էջ 531, Ключников Ю. и Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, часть 3, вып. I, М., 1928, էջ 45-46: Յա. Գանեցկին դիվանագիտության ասպարեզում նորեկ չէր: Նա Ա. Իոֆֆեի հետ միասին 1920 թ. օգոստոսի 11-ին Ռիգայում հաշտության պայմանագիր էր ստորագրել Լատվիայի հետ:

հրավերը, սակայն մերժում է այն Անգորայում հրավիրելու առաջարկը: Դրա փոխարեն ցանկություն էր հայտնվում խորհրդաժողովը հրավիրել Կարսում՝ մի քաղաքում, որն առաջինը հենց թուրքերն էին առաջարկել⁵³: Ի վերջո, օգոստոսի 26-ին համաձայնություն է կայացվում խորհրդաժողովն անցկացնել Կարսում⁵⁴: Այն բանից հետո, երբ վերջնականապես ձշտվում է խորհրդաժողովի հրավիրման վայրը, թուրքական պատվիրակության նախագահ է նշանակվում Արևելյան ձակատի հրամանատար, ԹԱՄԺ պատգամավոր Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան: Նախատեսվում էր խորհրդաժողովը հրավիրել սեպտեմբերի վերջին:

Խորհրդաժողովին մասնակցելու պաշտոնական հրավեր Յու. Քենալից ստացան Վրաստանը և Ադրբեջանը: Փոքր-ինչ այլ էր վիճակը Հայաստանի առումով. թուրքերը պահանջում էին, որ հայերը պաշտոնապես ցանկություն հայտնեն, քանի որ մինչ այդ քեմալականների հետ կնքվել էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Թուրքերի կողմից արհեստականորեն ստեղծված այդ անհարմարությունը հարթելու նպատակով Գ. Չիչերինը դիմում է Հայաստանի կառավարությանը, որպեսզի վերջինս էլ դիմի Յու. Քենալին՝ ցանկություն հայտնելով մասնակցելու խորհրդաժողովի աշխատանքներին⁵⁵:

Գ. Չիչերինի ուղերձին (դիմումին) հետևում է Հայաստանի արտգործկոմիսար Ա. Մռավյանի օգոստոսի 24-ի նոտան՝ ուղղված Յու. Քենալին: Նրանում մասնավորապես ասվում էր, որ Հայաստանի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունները պայմանագրային հիմունքներով վերջնականապես կարգավորելու նպատակով Խորհրդային Հայաստանը ցանկություն է հայտնում մասնակցելու թուրք-անդրկովկասյան խորհրդաժողովին՝ ՌՄԴԽՀ ներկայացուցիչների մասնակցությամբ. «Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հույս ունի, որ ԹԱՄԺ կառավարությունը կտա իր համաձայնությունը և չի զլանա այդ մասին տեղյակ պահել»⁵⁶:

Պատասխանելով Ա. Մռավյանի նոտային՝ օգոստոսի 30-ին Յու. Քենալը գոհունակությամբ է ընդունում Կարսի խորհրդաժողովում հայ-թուրքական հարաբերությունների վերջնական կարգավորման առաջարկը՝ միաժամանակ ընդգծելով Մոսկվայի պայմանագրի պայմաններին հետևելու անհրաժեշտությունը: Նա խորհրդաժողովի հրավիրման ժամկետ էր առաջարկում **սեպտեմբերի վերջին շաբաթը** և ցանկանում էր ստանալ համաձայնություն, ինչպես նաև հայկական պատվիրակության կազմի մասին տեղեկություններ⁵⁷:

53 Ств ДВП СССР, т. 4, էջ 287:

54 Ств «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, էջ 528:

55 Ств նույն տեղում, էջ 528-529:

56 ДВП СССР, т. 4, с. 292.

57 Ств նույն տեղում, էջ 293, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 227:

Անդրկովկասյան պատվիրակությունները ներկայացնում էին. Հայաստան՝ արտգործոժողկոմ Ա. Մռավյան և ներգործոժողկոմ Պ. Մակինցյան, Վրաստան՝ ռազմածովային գործերի ժողկոմ Շ. Էլիավա և արտաքին գործերի և ֆինանսների ժողկոմ Ալ. Սվանիձե, Ադրբեջան՝ բանգյուղտեսչության ժողկոմ Բ. Շահթախթինսկի, և ՌՄԴԽՀ ներկայացուցիչ՝ Յա. Գանեցկի: Թուրքական պատվիրակության նախագահն էր Արևելյան ձակատի հրամանատար, ԹԱՄԺ պատգամավոր Ք. Կարաբեքիր փաշան, անդամները՝ ԹԱՄԺ պատգամավոր Վելի բեյը, հանրային աշխատանքների նախարարի նախկին տեղակալ Մուխթար բեյը և Ադրբեջանում Թուրքիայի լիազոր ներկայացուցիչ Մեմդուհ Շևքեթ բեյը⁵⁸:

3. Հայաստանի պահանջների «Հուշագիրը» և ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Կովբյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 3-4-ի պլենումի որոշում-հրահանգները

ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի 1921 թ. օգոստոսի 26-ի նիստում Ա. Մռավյանին հանձնարարվում է նախապատրաստվել խորհրդաժողովին: Պատրաստվեց պահանջների մի փաստաթուղթ՝ «Հուշագիր-հարցեր» խորագրով՝ Կարսի խորհրդաժողովի քննարկմանը ներկայացնելու համար: Նրանում ներառված էին քաղաքական, տնտեսական, առևտրային պահանջներ և վնասների հատուցման վերաբերյալ հարցեր: Փաստաթղթի քաղաքական բաժինը վերաբերում էր հայ-թուրքական սահմանագծին: Առաջարկվում էր Մոսկվայի պայմանագրի համեմատ սահմանային որոշ ուղղումներ կատարել հետևյալ շրջաններում՝ 1. Սուրմալուի գավառում, 2. Նախիջևանի մարզում և 3. Արփաչայի (Ախուրյանի) չեզոք գոտում⁵⁹: «Հուշագրում» առաջարկվում էր Սուրմալուի գավառի Կողբի աղահանքերի շրջանը ներառել Հայաստանի կազմում: Ապա առաջարկվում էր կամ Նախիջևանի երկրամասի հովանավորությունը հանձնել Հայաստանին, կամ էլ անցկացնել նոր սահմանագիծ՝ Բյանդի-Խոկ-Ազնաբերդ-Մուլթան բեկ, այնուհետև ուղիղ գծով մինչև Կյուկիդաղ լեռը⁶⁰: Ներկայացված սահմանագծով Շարուրի դաշտը մինչև Շահթախթի և այնտեղից էլ հյուսիս՝ մինչև Կյուկի լեռը, անցնելու էր Հայաստանին⁶¹:

Փաստաթղթում հիմնավորվում էր նաև, որ Նախիջևանի երկրամասից առանձին ինքնավար միավորի ստեղծման դեպքում՝ ա) Հայաստանը

58 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 227, գ. 56, թ. 68-69:

59 Ախուրյանի չեզոք գոտում սահմանային որոշակի ուղղում կատարելու առաջարկով հավանաբար նկատի էր առնվում պատմական Անիի ավերակները և դրան հարող մի շարք գյուղեր ՀԱԽՀ կազմում ներառելը: Սակայն «Հուշագրում» Անիի անունը կոնկրետ հիշատակված չէ:

60 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 167, գ. 23, թ. 97:

61 Տե՛ս Հայաստանի Ազգային ատլաս, պատ. խմբ. Բ. Հարությունյան, հատ. Բ, Եր., 2008, էջ 114-116:

գրկվում է Երևանը Դարալագյազի և Զանգեզուրի հետ կապող միակ հարմար ճանապարհից, այն է՝ Բաշ Նորաշեն-Արփա-Քեշիշքենդ, բ) Հայաստանը կորցնում է բամբակի և աղի հարուստ շրջանները, և գ) կտրվում է անմիջական հաղորդակցությունը Պարսկաստանի հետ: Իսկ Արփաշայի չեզոք գոտու վերաբերյալ «Հուշագրում» առաջարկվում էր այնտեղ մտցնել հայ-թուրքական խառը վարչություն:

«Հուշագրի» տնտեսական բաժինը վերաբերում էր տնտեսական նշանակության մի շարք ոլորտներից օգտվելու խնդրին: Նկատի առնելով, որ Մոսկվայի պայմանագրով Կարսի մարզի և Սուրմալուի գավառի կորուստը Հայաստանին գրկում էր տնտեսական շատ ռեսուրսներից, առաջարկվում էր, որ, Թուրքիային որոշակի տոկոսավճար հատկացնելով, Հայաստանին տրվի՝ ա) Օլթիի ածխահանքերի, բ) Կողբի աղի և Կաղզվանի մկնդեղի հանքերի, գ) Սարիղամիշի անտառանյութի, դ) Կարսի խոտհարքների ու արոտավայրերի տնտեսական շահագործման հնարավորությունը, եթե դրանք մնան Թուրքիայի սահմաններում:

«Հուշագրի» առևտրական առաջարկների բաժնում առաջարկվում էր առավել նպաստավոր պայմանների ստեղծում՝ ապրանքների անմաքս փոխադրման և առևտրական գործունեության համար: «Հուշագրում» խոսվում էր նաև գաղթականների անարգել վերաբնակեցման, նրանց անձի և գույքի անձեռնմխելիության և հումանիտար այլ հարցերի մասին:

Վերջում՝ Հայաստանի կրած վնասների մասին հավելվածում, տվյալներ էին բերվում Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքերի կատարած գազանությունների ու կողոպուտի վերաբերյալ, բարձրացվում էին նաև Ալեքսանդրապոլի դեպոյի հափշտակված գույքի վերադարձի և այլ հարցեր⁶²:

Խորհրդաժողովի նախապատրաստության եզրափակիչ փուլի համար սկզբունքային նշանակություն ունեցան ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Կովբյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 3-4-ի պլենումի որոշում-հրահանգները: Պլենումը, լսելով Կարսի խորհրդաժողովի մասին հարցը, այնտեղ մեկնող խորհրդային պատվիրակություններին հանձնարարում էր.

1. բանակցություններ վարել՝ խստորեն մնալով Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակներում,

2. ցուցադրել կովկասյան հանրապետությունների համերաշխությունը Անգորայի հետ Անտանտի դեմ մղվող պայքարում,

3. բանակցությունների ընթացքում բարձրացնել Հայաստանի համար սահմանամերձ դարձած արոտավայրերից, աղահանքերից օգտվելու, ինչպես նաև ձորոխի շրջանի պղնձահանքերի կոնցեսիոն շահագործման հարցերը,

62 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 167, գ. 83, թ. 97-100:

4. անթույլատրելի է կոճկասյան որևէ հանրապետության մեկուսացված ելույթը. բոլոր հարցերում պետք է լինել միակամ⁶³:

Ինչպես նկատում ենք, բարձրացվելիք հարցերն ընդհանուր բնույթի էին, և զուտ տնտեսական. սահմանային որևէ պահանջ չէր ներկայացվում, և տվյալ դեպքում Հայաստանի օգտին որևէ հարց չէր ներառվում: Հրահանգում որևէ խոսք չկար ո՛չ Անիի, ո՛չ էլ Կողբի մասին: Պլենումը պարզապես հրահանգում էր խորհրդատուների ժամանակ ցուցադրել պրոլետարական համերաշխություն «բարեկամ թուրքերի» հետ:

1921 թ. սեպտեմբերի 4-ին՝ ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Կոճկասյան բյուրոյի պլենար նիստի ավարտից հետո, ՀՄԽՀ կառավարության նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը ուղիղ գծով Ա. Մռավյանին և Ս. Լուկաշինին տեղեկացնում է Կոմբյուրոյի այս որոշման մասին ու առաջարկում իսկույն կազմել պատվիրակությունը և ուղևորվել Թիֆլիս⁶⁴: Սեպտեմբերի 19-ին Ալ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ Ա. Մռավյանին և Պ. Մակինցյանին տրվում է համապատասխան լիազորությամբ մանդատ՝ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ կայանալիք խորհրդատուների համար պատվիրակ նշանակելու և ՀՄԽՀ կառավարության անունից ստորագրելու բարեկամության և խաղաղության պայմանագրեր ու կոնվենցիաներ⁶⁵:

Մինչ Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս հանրապետությունների պատվիրակությունները պատրաստվում էին ուղևորվելու Կարս, միջազգային դրությունն արագ փոխվում էր: 1921 թ. հուլիսի կեսերին Անգորայի գլխին մահացու սպառնալիք էր կախվել, սակայն օգոստոսի 23-ից մինչև սեպտեմբերի 13-ը Անգորայի մատույցներում տեղի ունեցավ Սակարիայի ճակատամարտը, որում թուրքերը կատարյալ հաղթանակ տարան հույների նկատմամբ: **Չլինե՞ր Ռուսաստանի համակողմանի օգնությունը, ըստ ամենայնի, չէր լինի Սակարիայի հաղթանակը, ուստի չէր լինի թուրքական պետությունը՝ ներկայիս սահմաններով:** Խորհրդային կառավարությունը՝ հանձին Գ. Չիչերինի, նաև Գ. Օրջոնիկիձեն, Ն. Նարիմանովը և այլ պետական գործիչներ հեռագրական շնորհավորանքներ հղեցին Մ. Քեմալին և թուրք ժողովրդին՝ հույն «զավթիչների» դեմ մղված պայքարում տարած փայլուն հաղթանակի առթիվ⁶⁶:

Կարսի խորհրդատուների նախօրյակին ժննդում բացվեց Ազգերի լիգայի 2-րդ համաժողովը (ասամբլեան): Թվում էր, թե դա Կարսի խորհրդատուներից առաջ թուրքերին ինչ-որ չափով անհանգստացնող գործոն կլինի: Նստաշրջանը, լսելով 6-րդ կոմիտեի զեկուցումը Հայկական հարցի վերաբերյալ և վերահաստատելով Լոնդոնի (1921 թ. փետրվար-մարտ) խորհրդատու-

63 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 47, թ. 14, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 17: Տե՛ս նաև «Խորհրդային Հայաստան», Եր., 16 հոկտեմբերի 1921 թ.:

64 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 31, թ. 33:

65 Տե՛ս նույն տեղում, ց. 3, գ. 11, թ. 260:

66 Տե՛ս Багиров Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 69:

ղովի որոշումը հայերի՝ Ազգային օջախ ստեղծելու գաղափարի մասին, սեպտեմբերի 21-ին միաձայն ընդունեց հետևյալ որոշում-քանաձևը. «Ասամբլեան կոչ է անում Ա. Լ. Խորհրդին, Սևրի պայմանագրի վերանայման ընթացքում համոզելու գլխավոր Դաշնակից տերություններին այդ պայմանագրում նախատեսել այնպիսի դրույթի անհրաժեշտություն, որը կերաշխավորի Հայաստանի ապագան, մասնավորապես՝ թուրքական կառավարումից լիովին անկախ հայերի Ազգային օջախի ստեղծումը»⁶⁷:

Վստահ կարելի է ասել, որ Ազգերի լիգայի կամ դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհրդի ընդունած այս կամ այն հայանպաստ որոշումը որևէ ազդեցություն չունեցավ Կարսի խորհրդաժողովի ընթացքի և արդյունքների վրա, քանզի Թուրքիան անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ պայմանագիր էր կնքելու բացառապես Մոսկվայի պայմանագրի սկզբունքներով:

Խորհրդաժողովի բացման նախօրեին՝ 1921 թ. սեպտեմբերի 22-ին, հրանոթային համազարկերի, հրավառության և «Ինտերնացիոնալի» մեղեդիների ներքո Կարսում տեղի ունեցավ Մոսկվայի պայմանագրի վավերագրերի հանդիսավոր փոխանակությունը Ք. Կարաբեքիրի և ՌՄԴԻՇ Կենտգործկոմի անդամ Բ. Կուզնեցովի միջև⁶⁸: Այդ նույն օրը Անգորան ստանում է Գ. Չիչեքինի շնորհավորական հեռագիրը՝ Սակարիայի ձակատամարտում թուրքերի տարած հաղթանակի կապակցությամբ⁶⁹:

Այսպիսով՝ թուրք-անդրկովկասյան խորհրդաժողովի նախապատրաստական փուլը տևեց շուրջ 7 ամիս, որովհետև Թուրքիան սակարկություններ էր անում խորհրդաժողովի սկզբունքների, ձևաչափի, վայրի վերաբերյալ, իսկ մյուս կողմից սպասում էր հույների դեմ հաղթանակին և Անտանտի երկրներից նորանոր զիջումների կորզմանը: Այդպիսի պահ համարվեց 1921 թ. սեպտեմբերի վերջը և հոկտեմբերի սկիզբը, երբ գումարվեց Կարսի թուրք-անդրկովկասյան խորհրդաժողովը: Դրանում գլխավոր դերակատարը Մոսկվան էր, քանզի Վ. Լենինի գլխավորած կառավարությունը շարունակում էր քեմալական Թուրքիային տրամադրել համակողմանի օգնություն (դրամ, զենք, զինամթերք, դիվանագիտական աջակցություն) և անգամ նվիրաբերել տարածքներ: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Հայաստանի կոմունիստ դեկավարությանը, ապա նա ի վիճակի չէր որևէ ինքնուրույն քայլ կատարելու առանց Մոսկվայի թույլտվության:

67 Ключников Ю. и Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, часть 3, вып. II, М., 1929, с. 102-103, «Геноцид армян», т. 1, М., 2002, с. 635-636, т. 2, ч. 1, с. 537, **Վաղարով Ա.**, Հայաստանը և Հայկական հարցը պատերազմից առաջ և հետո, Եր., 1995, էջ 52:

68 Տե՛ս «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, էջ 537:

69 Տե՛ս ДВП СССР, т. 4, էջ 370:

4. Կարսի խորհրդատողովի ընթացքը

Մոսկվայի ռուս-թուրքական խորհրդատողովի բացումից ուղիղ յոթ ամիս անց՝ 1921 թ. սեպտեմբերի 26-ին, Կարսում հանդիսավորությամբ բացվեց թուրք-անդրկովկասյան խորհրդատողովը: Բացումը կատարեց թուրքական պատվիրակության ղեկավար Ք. Կարաբեքիր փաշան, հայտարարություններով հանդես եկան ՌՍԴԽՀ ներկայացուցիչ (գործնականում՝ Անդրկովկասի միացյալ պատվիրակության ղեկավար) Յա. Գանեցկին և ՀՍԽՀ պատվիրակության նախագահ Ա. Մռավյանը: Անփոփիչ խոսքով վերջում հանդես եկավ Ք. Կարաբեքիրը: Նա իր ելույթում դատապարտեց նրանց, ովքեր ուժով ու սպառնալիքներով փորձում էին թուրք ժողովրդին պարտադրել Սևրի պայմանագիրը, և իր խոսքն ավարտեց նրանով, որ «Մոսկվայում դրված բարեկամությունն այս կոնֆերանսում ավելի կամրապնդվի, և դրանով Արևելքում կսկսվի **հավերժական եղբայրության** (ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.) ժամանակաշրջան»⁷⁰:

Արձանագրենք, որ խորհրդատողովն ունեցել է վեց լիակազմ (պլենար) նիստ (առաջինը՝ սեպտեմբերի 26-ին, վերջինը՝ հոկտեմբերի 13-ին) և ինը ոչ պաշտոնական նիստ: Առաջին նիստում Ք. Կարաբեքիրի առաջարկով որոշվում է նիստերի արձանագրությունները կազմել ֆրանսերենով, այնուհետև դրանք թարգմանել թուրքերեն, ռուսերեն, հայերեն և վրացերեն⁷¹: Առաջին լիակազմ նիստում ստեղծվեց երկու հանձնաժողով՝ **տնտեսական** և **սահմանային**: Անդրկովկասի պատվիրակները (Բ. Շահթախթինսկին, Ա. Մռավյանը, Պ. Մակինցյանը, Շ. Էլիավան և Ա. Սվանիձեն) մասնակցել են տնտեսական հանձնաժողովի նիստերին, որոնցում քննարկվել են առևտրատնտեսական բնույթի հարցեր⁷²:

Խորհրդատողովի նիստերի արձանագրությունների, հեռագրերի, նամակագրությունների և այլ գրագրությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հիմնական գործող դեմքերը եղել են Ք. Կարաբեքիրը և Յա. Գանեցկին: Ինչպես արդեն ասվել է, Յա. Գանեցկու առաքելության նպատակն էր՝ ա) հանձին Խորհրդային Ռուսաստանի՝ դիվանագիտական «**աջակցություն**» ցույց տալ Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններին և բ) **հետևել** Մոսկվայի պայմանագրի սկզբունքների պահպանմանը⁷³:

Խորհրդատողովի առաջին նիստին քննարկվեց կնքվելիք պայմանագրի ձևաչափի, այսինքն՝ թուրքերի հետ ընդհանուր, թե առանձին պայմանագիր կնքելու հարցը: Նիստը նախագահող Ք. Կարաբեքիր փաշան թուրքական

70 Նույն տեղում, 373-374:
71 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», Եր., 19 հոկտեմբերի 1921 թ.:
72 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 21—22:
73 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», Եր., 16 հոկտեմբերի 1921 թ.:

պատվիրակության անունից հայտարարեց, որ իրենք լիազորված են պայմանագիր կնքելու յուրաքանչյուր հանրապետության հետ առանձին՝ դրանով հրաժարվելով ընդհանուր պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ հունիսի 14-ի իրենց իսկ հայտարարությունից⁷⁴: Խորհրդային կողմը փաստարկեց, որ իրենք չեն կարող առանձին պայմանագրեր կնքել, քանի որ խորհրդային հանրապետությունները ռազմաքաղաքական և տնտեսական առումներով սերտորեն կապված են իրար հետ:

Խորհրդային կողմի փաստարկումներից հետո թուրքերը հայտարարեցին, որ հարցում կանեն Անգորա և միաժամանակ խորհուրդ տվեցին, որ Անդրկովկասի պատվիրակությունները նույնպես համապատասխան դիմում անեն Անգորա՝ արտգործկոմիսար Յու. Քեմալին՝ հիմնավորելով մեկ միասնական պայմանագիր կնքելու նպատակահարմարությունը: Թուրք-անդրկովկասյան միասնական պայմանագիր կնքելու անհրաժեշտությունը հիմնավորելու համար Ա. Մռավյանը, Ա. Սվանիձեն և Բ. Շահթախթինսկին համապատասխան պարզաբանող հեռագրեր են ուղարկում Անգորա՝ Յու. Քեմալին⁷⁵: Ի վերջո Անգորայի կառավարության թույլտվությամբ սեպտեմբերի 29-ին թուրքական պատվիրակությունը համաձայնեց, որ կնքվի մեկ ընդհանուր պայմանագիր, սակայն պայմանով, որ դրա հոդվածները խմբավորված լինեն ոչ թե ըստ հարցերի, այլ ըստ հանրապետությունների⁷⁶: Յա. Գանեցկին Գ. Չիչերինին ուղղված սեպտեմբերի 30-ի հեռագիր-զեկուցագրում հայտնում էր, որ թուրքերը համաձայն են ընդհանուր պայմանագիր ստորագրելուն, սակայն պայմանով, որ «հոդվածները կազմված լինեն ոչ թե ըստ հարցերի, այլ ըստ հանրապետությունների»⁷⁷: Սակայն խորհրդային կողմը չհամաձայնեց նաև այդ ձևաչափին: Թուրքերը երկար խորհրդակցելուց հետո որոշեցին երկրորդ անգամ հարցում անել Անգորա: Միաժամանակ նրանք խորհուրդ տվեցին, որ խորհրդային հանրապետությունները կրկին համապատասխան դիմում անեն Անգորա՝ Յու. Քեմալին՝ նշելով, որ իրենք ցանկանում են մեկ միասնական պայմանագիր կնքել: Անշուշտ, Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները դիտվում էին իբրև անկախ պետություններ, բայց ձևական առումով յուրաքանչյուրի հետ առանձին պայմանագիր կնքելու թուրքերի փութաջանությունը թաքնված նպատակներ էր հետապնդում:

Անդրկովկասյան պատվիրակությունների հիմնավորումները և դիմումները Անգորա բավարար չհամարելով՝ ՌՄԴԽՀ արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինը հոկտեմբերի 3-ին համապատասխան նոտա ուղղեց Յու. Քեմալին՝ փաստելով, որ ՌՄԴԽՀ դաշնակից Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հան-

74 Տե՛ս Багиров Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 70:

75 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 23, թ. 54:

76 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 21, թ. 88:

77 «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, с. 542.

րապետություններն իրար հետ քաղաքական և տնտեսական սերտ դաշինքի մեջ են⁷⁸: Ի վերջո թուրքական կողմը, հակափաստարկներ չունենալով, ընկրկեց և համաձայնեց միասնական պայմանագրի գաղափարին⁷⁹:

Թուրք-անդրկովկասյան սահմանների հարցում որոշվեց սկզբունքորեն ընդունել Մոսկվայի պայմանագրի տեքստը՝ աննշան փոփոխություններով: Ընդ որում, որոշվեց մեկ հոդվածում նշել բոլոր երեք հանրապետությունների սահմանները. դա 4-րդ հոդվածն էր:

Խորհրդաժողովի սեպտեմբերի 26-ի առաջին իսկ պլենար նիստում խորհրդային կողմը թուրքական պատվիրակությանը ներկայացրեց սահմանային և տնտեսական բնույթի մասնակի առաջարկների հուշագիր: Հաջորդ՝ սեպտեմբերի 27-ի նիստում անցնում են Ք. Կարաբեքիրի հետևյալ առաջարկները՝ ա) առանց փոփոխության ընդունել Մոսկվայի պայմանագրի սկզբունքները և բ) ստեղծել սահմանային հարցերը ճշտող միացյալ հանձնաժողով⁸⁰: Մոսկվայի պայմանագրի սկզբունքների անփոփոխ ընդունումը նշանակում էր, որ նվազագույնի էին հասցվելու սահմանային ճշգրտումները:

Բայց և այնպես, խորհրդաժողովի սեպտեմբերի 27-28-ի լիագումար նիստերի նախնական քննարկումների արդյունքներով պարզվում է, որ սահմանային մի քանի տեղամասեր համարվում են վիճելի: Դրանք էին՝ թուրք-վրացական սահմանագծում՝ 1. Սարպ գյուղը, 2. սահմանը Սաբաուր գյուղի շրջանում, 3. Քավթառեթի գյուղը, իսկ հայ-թուրքական սահմանագծում՝ 1. Նոր Ղրզըլ-դաշ և Վարդանլի գյուղերը, 2. Անին և Կողբը⁸¹:

Հարկ է նշել, որ խորհրդաժողովի երկրորդ՝ սեպտեմբերի 27-ի նիստին Յա. Գանեցկին առաջարկի կարգով քննարկման ներկայացրեց հայկական «Հուշագրի» և ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Կովբյուրոյի սեպտեմբերի 3-ի պլենումի հրահանգի մի քանի պահանջ-առաջարկներ, մասնավորապես՝ Կողբի աղահանքի, Անիի հնավայրի և Ճորոխի շրջանի պղնձահանքերի հարցերը: Յա. Գանեցկին սեպտեմբերի 27-ին Գ. Չիչերինին ուղղված հեռագրում տեղեկացնում էր, որ թուրքերը գտնում են, որ սահմանային բոլոր գյուղերը, այդ թվում՝ ծովափնյա Սարպ գյուղը, պետք է պատկանեն իրենց: Այս նա շարունակում էր, որ «Անիի խնդրում հարցում է արվել թուրք կառավարությանը և հույս կա, որ կլինի համաձայնություն, իսկ Կողբի խնդրում՝ հույս չկա»⁸²: Անիի հնավայրը և Կողբի աղահանքերը Հայաստանին վերադարձնելու հնարավորության վերաբերյալ սեպտեմբերի 29-ին Ա. Մռավյանը հեռագրում էր Ալ. Մյանսիկյանին. «Կոնֆերանսում մենք հարց բարձրացրինք Անիի ավե-

78 Տե՛ս ДВП СССР, т. 4, էջ 392:

79 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 88, Багиров Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 71:

80 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 19 հոկտեմբերի 1921 թ.:

81 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 15:

82 Նույն տեղում, թ. 99:

րակները վերադարձնելու և Կողբի աղահանքերը կոնցեսիայով տալու մասին: Հավանաբար թուրքերը կհամաձայնվեն»⁸³:

Սահմանագծման աշխատանքներն արդյունավետ դարձնելու նպատակով որոշվել էր ստեղծել թուրք-անդրկովկասյան սահմանագծման միացյալ հանձնաժողով՝ ՌՄԴԽՀ ներկայացուցչի (Բ. Կուզնեցով) մասնակցությամբ⁸⁴: Անդրկովկասյան հանրապետություններից դրանում ընդգրկված էին Բ. Կուզնեցովը (ՌՄԴԽՀ, նախագահ), Ն. Գեդևանովը (Վրաստան), Վլ. Թամբուշին (Հայաստան)⁸⁵, Պ. Ինգորովան (Ադրբեջան) և թարգմանիչ Ա. Լոկտիոնովը, իսկ թուրքական կողմից՝ մայոր Վեյսալ բեյը, Թալեթ բեյը և թարգմանիչ Ահմեդ բեյը: Անդրկովկասյան պատվիրակությունների առաջարկով հանձնաժողովը բաժանվեց երկու ենթահանձնաժողովների՝ թուրք-հայկական և թուրք-վրացական սահմանների՝ տեղում ուսումնասիրման ու ճշգրտման համար: Սահմանվեց, որ Անդրկովկասի յուրաքանչյուր հանրապետության սահմանը Թուրքիայի հետ ճշտելիս պետք է մասնակցեն տվյալ հանրապետության ներկայացուցիչը և անպայման ՌՄԴԽՀ ներկայացուցիչը: Սակայն մինչ միացյալ սահմանային հանձնաժողովը կանցներ սահմանագծման մասնագիտական աշխատանքներին, ի գիտություն է ընդունվում հետևյալ հայտարարությունը. «...անվերապահորեն ընդունել Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածում որոշված սահմանագիծը, որը փոփոխման ենթակա չէ»⁸⁶:

Նախքան սահմանային հարցի բուն քննարկմանն անցնելը Թուրքիայի սահմանային հանձնաժողովի նախագահ Վեյսալ բեյը ցանկություն հայտնեց խորհրդային կողմից իմանալու անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող սահմանները: Նա նախապես ցանկանում էր իմանալ Անդրկովկասի յուրաքանչյուր հանրապետության կոնկրետ սահմանը, որպեսզի հստակորեն պատկերացնեին, թե որ հանրապետությունը ինչ կարող է զիջել: Վեյսալ բեյի արտահայտած ցանկությանն ի պատասխան՝ Բ. Կուզնեցովը ավելի նպատակահարմար է գտնում քննության առնել Թուրքիայի և Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև ընդհանուր սահմանը, որին, ի վերջո, թուրքական կողմը համաձայնում է⁸⁷: Այնուհետև Անդրկովկասի միացյալ սահմանային հանձնաժողովի նախագահ Բ. Կուզնեցովը հայտնում է, որ անդրկովկասյան հանրապետությունների պատվիրակները, քննարկելով սահմանային հարցը, հանգել են հետևյալ եզրակացությանը. «Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածով որոշված սահմանագիծը անվե-

83 Նույն տեղում, գ. 23, թ. 54:

84 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 21, թ. 97:

85 Հայաստանը ներկայացնող Վլ. Թամբուշին Կարմիր բանակի քարտեզագիր սպա էր, որը մասնակցել էր 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ճնշմանն ու Չանգեզուրի հնագանդեցմանը և այդ կռիվների վերաբերյալ հավաքել էր նյութեր ու կազմել ձակարակային ռազմական գործողությունների քարտեզներ (տե՛ս **Թամբուշի Վլ.**, Դամարլուի և Չանգեզուրի կռիվները, Եր., 1922):

86 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 151:

87 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 25:

րապահորեն ընդունվում է որպես հիմք, որից ոչ մի կողմը չի կարող նահանջել: Այդ հողվածում նշված բոլոր ենթակետերն ու սահմանային գծերը մնում են անփոփոխ»⁸⁸: Սակայն, դրանով հանդերձ, Անդրկովկասի միացյալ սահմանային հանձնաժողովի նախագահը վերապահություն էր անում **Ասիի շրջանի՝** իբրև պատմամշակութային հնավայրի և տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող **Կողբի** առումով: Այդ մասին նշվում է արձանագրության մեջ⁸⁹: Թուրքական սահմանային հանձնաժողովի նախագահ Վեյսալ բեյը, առարկելով անդրկովկասյան հանձնաժողովի առաջարկին, Կողբի հարցը համարում էր գուտ տնտեսական և գտնում, որ այն կապ չունի սահմանների փոփոխության հետ, ուստի այն պետք է քննի տնտեսական հանձնաժողովը:

Կարևորվում էր անգամ այն հարցը, թե որ ուղղությամբ պետք է սկսվեր սահմանների հարցի քննությունը: Անդրկովկասյան կողմի առաջարկով որոշվում է հարցը քննել արևելքից դեպի արևմուտք: Մինչդեռ գիտենք, որ Մոսկվայի խորհրդաժողովում այն քննվել էր հակառակ ուղղությամբ՝ արևմուտքից դեպի արևելք: Դա նշանակում էր, որ առաջին հերթին շոշափվելու էր Նախիջևանի երկրամասի և Հայաստանի միջև ընկած «**եռանկյունի**» հատվածի հարցը: Հայտնի է, որ Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածով նախատեսվում էր ստեղծել հանձնաժողով՝ Հայաստանի, Ադրբեյջանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Սակայն մինչև Կարսի խորհրդաժողովը նման հանձնաժողով չէր ստեղծվել, ուստի այդ խնդիրը ևս պետք է լուծվեր⁹⁰: Քանզի Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից ի վեր, ըստ էության, սահմանագծման որևէ աշխատանք չէր տարվել:

Սահմանային հարցերի քննարկումների ժամանակ Բ. Կուզնեցովը արևելքից սկսվող սահմանագիծը հատվածաբար ներկայացրել է հետևյալ կերպ՝ թուրք-անդրկովկասյան սահմանը սկիզբ է առնում **Ներքին Ղարա-սուի՝** Արաքս թափվելու տեղից (գետաբերանից) և այնուհետև Արաքս գետի հունով հասնում մինչև Կարակալայի կամուրջը: Այս հատվածի վերաբերյալ կողմերը առարկություն չունեին և գալիս են համաձայնության⁹¹:

Կողբի խնդրի առնչությամբ անդրկովկասյան կողմը գտնում էր, որ Կարակալայի կամրջից մինչև Արփաչայ գետի՝ Արաքս թափվելու սահմանային հատվածի հարցը դեռևս պետք է թողնել բաց՝ կապված Կողբի աղահանքերի խնդրի հետ: Այստեղ թուրքական սահմանային հանձնաժողովի նախագահը կրկին առարկում է՝ գտնելով, որ կարիք չկա այդ հարցը թողնելու բաց, քանի որ Կողբի խնդիրը ոչ թե սահմանային հարց է, այլ տնտեսական: Բ. Կուզնեցովը առաջարկում է այդ խնդրի լուծումը հետաձգել մինչև տնտե-

88 Նույն տեղում:

89 Տե՛ս նույն տեղում:

90 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 27:

91 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28ա:

սական հանձնաժողովի կողմից հարցի քննարկումը: Սակայն թուրքական կողմը շարունակում էր պնդել, որ ամենավիճահարույցը Անիի ավերակների պատկանելիության հարցն է:

Հարկ է նշել, որ Կողբի աղահանքերի և տնտեսական այլ առաջարկների վերաբերյալ թուրքական պատվիրակությունը մերժողական պատասխաններ տվեց և վերապահություն արեց միայն Անիի ավերակները Հայաստանին վերադարձնելու խնդրում, պայմանով, որ իրենք պետք է հարցուն անեն Անգորայի կառավարությանը: Ուստի խորհրդաժողովի սեպտեմբերի 27-ի լիազումար նիստում Անիի շուրջ ծավալվեց բավականին հետաքրքիր և հուսադրող քննարկում: Ք. Կարաբեքիրը հայտարարեց, որ իրենք Անգորայի կառավարությունից հրահանգ են ստացել խստորեն հետևելու Մոսկվայի պայմանագրի կետերին: «Բացառություն է արվում միայն Անի քաղաքի համար, որպեսզի հայկական պատվիրակությանը հաճելի լինի: Թուրքական պատվիրակությունը Անի քաղաքի ավերակները թողնում է Հայաստանին՝ հաշվի առնելով այն պատմական նշանակությունը, որ նա ունի Հայաստանի և հայ բնակչության համար»⁹²: Այդ կապակցությամբ թուրքական պատվիրակության ղեկավարը հեռագիր է ուղարկում Անգորա՝ վերջնական համաձայնություն ստանալու համար: Յա. Գանեցկին գոհունակություն է հայտնում Ք. Կարաբեքիրի ցուցաբերած սիրալիրության համար: Այդ նույն օրը նա ռադիոհեռագիր է ուղարկում Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին՝ հայտնելով, որ «Անիի խնդրում հարցում է արվել թուրքական կառավարությանը և հույս կա, որ կլինի համաձայնություն»⁹³:

Այնուհետև պատվիրակությունները սկսում են քննարկել այն հարցը, թե ինչպես պետք է ձևակերպել Անիի վերադարձը, որ չհակասի Մոսկվայի պայմանագրի՝ սահմաններին վերաբերող առաջին հոդվածին⁹⁴: Ք. Կարաբեքիր փաշան թուրքական պատվիրակության անունից հայտնում է, որ Արփաչայ (Ախուրյան) գետը պետք է ընդունել որպես հայ-թուրքական վերջնական սահմանագիծ: «Ինչ վերաբերում է Անի քաղաքի ավերակների զիջմանը, ապա այն կարելի է ընդունել **առանձին հոդվածով**», ապա Կարաբեքիրը ավելացնում է. «Եվ դա արվում է՝ նկատի ունենալով այն համակրանքը, որ Թուրքիան տաժում է Հայաստանի հանդեպ»⁹⁵:

Իր պատասխան տրույթում Յա. Գանեցկին առարկում է Անիի վերաբերյալ առանձին հոդված ընդունելու առաջարկին՝ պատճառաբանելով, որ դա կարող է հակասել Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի՝ սահմանների մասին հոդվածներին, որովհետև Մոսկվայի պայմանագրում Անին նշված է թուրքական կողմում, իսկ ընդունվելիք նոր հոդվածով կնշվի, որ Անի քա-

92 Նույն տեղում, թ. 131:

93 Նույն տեղում, թ. 99:

94 Տե՛ս ДБИ СССР, т. 3, էջ 597-598:

95 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 132:

ղաքն անցնում է Հայաստանին: Յա. Գանեցկին նպատակահարմար էր գտնում Անիի վերաբերյալ ոչ թե առանձին հողված ընդունել, այլ պարզապես պայմանագրի բուն տեքստում նշել, որ Անի քաղաքն անցնում է Հայաստանին՝ նկատի ունենալով նրա պատմամշակութային նշանակությունը, և այդ մասին անել քաղաքական բնույթի հայտարարություն⁹⁶:

Թուրքական պատվիրակության ղեկավարը դարձյալ պնդում է իր առաջարկը՝ Անի քաղաքի ավերակների խնդրում իբրև բացառություն ընդունելու առանձին հողված և այն մտցնելու պայմանագրի մեջ. «Թուրքական պատվիրակությունը գտնում է, որ սահմանները վերջնականորեն ընդունված են Մոսկվայի խորհրդածողովում և անհնար է դրանց փոփոխումը կամ վերանայումը: Եվ միայն Անի քաղաքի ավերակների հարցում առաջարկում է ներառել առանձին հողված»⁹⁷: Ք. Կարաբեքիրի այս ելույթից հետո Յա. Գանեցկին լրացուցիչ պարզաբանում է տալիս: Նա նշում է, որ ծագած թյուրիմացությունը հարթելու նպատակով «մեր պատվիրակությունը բնավ չի առարկում այն բանին, որ Անի քաղաքն անցնի հայկական կողմին և դրա վերաբերյալ կազմվի առանձին հողված: Մենք չենք առարկում առանձին հողվածին, այլ գտնում ենք, որ Անիի մասին գիշտման փաստը արձանագրվի նաև սահմանների մասին հողվածում»⁹⁸:

Կարաբեքիր-Գանեցկի բանավեճի նրբությունն այն էր, որ Կարաբեքիրը փոփոխություն չէր ցանկանում պայմանագրի բուն տեքստում, այն է՝ սահմանների մասին հողվածում, որով Մոսկվայի պայմանագրով սկզբունքորեն հայ-թուրքական սահման էր համարվում Ախուրյան գետը: Նա առաջարկում էր Անիի վերաբերյալ կազմել առանձին հողված, որը պետք է լիներ ոչ թե պայմանագրի բուն տեքստում, այլ II («Բ») հավելվածում՝ իբրև առանձին կետ: Կողմերը, համաձայնության չգալով, ի վերջո որոշում են հետաձգել Անիի հարցի քննարկումը, մինչև որ Անգորայից պատասխան կստացվի⁹⁹:

Կոնֆերանսի սեպտեմբերի 28-ի լիագումար նիստի արձանագրության մեջ ներառվեց հետևյալ ձևակերպումը. «Հայաստանի սահմանների մեջ ներառել Անի քաղաքի ավերակները»¹⁰⁰: Անդրկովկասում միացյալ պատվիրակության կողմից առաջարկվեց արձանագրության վերոհիշյալ հատվածը ներառել պայմանագրի նախագծի տեքստում: Թուրքական պատվիրակությունը համաձայնեց, բայց պայմանով, որ խնդրի վերջնական լուծումը պետք է տա Թուրքիայի ԱՄԺ կառավարությունը¹⁰¹:

Մինչ խորհրդածողովի լիագումար նիստերում ծավալվում էին քննարկումներ, զուգահեռաբար ընթանում էին Միացյալ սահմանային հանձնաժո-

96 Տե՛ս նույն տեղում:

97 Նույն տեղում:

98 Նույն տեղում, թ. 132 -133:

99 Տե՛ս Հակոբյան Ա., Թե ինչպես Անին չմիացվեց Հայաստանին, «Պատմաբանասիրական հանդես», Եր., 2003, N 2, էջ 78:

100 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 273:

101 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 273-274:

ղովի աշխատանքները: Այստեղ ևս սկզբում սահմանային հանձնաժողովի թուրք ղեկավարը պնդում էր Անիի ավերակների մասին հարցը հանել պայմանագրի հիմնական տեքստի 1-ին հոդվածից և մտցնել պայմանագրի հավելվածի մեջ իբրև ծանոթագրություն՝ այն հատվածում, երբ կխոսվի Ախուրյանի սահմանագծի մասին: Թուրք պատվիրակը պատճառաբանում էր, որ Մոսկվայի պայմանագրի տեքստին համապատասխան արդեն կազմվել է քարտեզ, որը փոփոխել այլևս չի կարելի¹⁰²: Իսկ խորհրդային կողմը (սահմ. հանձն. ղեկավար՝ Բ. Կուզնեցով), պաշտպանելով Յա. Գանեցկու պնդումը, գտնում էր, որ Անի քաղաքի ավերակները Հայաստանի կազմում ներառելու մասին պետք է արձանագրել պայմանագրի առաջին հոդվածի վերջում իբրև ծանոթագրություն¹⁰³: Քննարկումներից հետո Միացյալ սահմանային հանձնաժողովը հայտարարում է, որ անվերապահորեն ընդունում է Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածում որոշված սահմանագիծը, որը փոփոխման ենթակա չէ: Վերապահություն է արվում միայն Անիի համար՝ սպասելով Անգորայից ստացվելիք վերջնական պատասխանին¹⁰⁴: Հետաքրքրական է, որ Հայաստանի Ազգային արխիվի 113-րդ ֆոնդում պահվում են հայ-թուրքական պայմանագրի՝ 14 հոդվածից բաղկացած մի նախագիծ և սահմանագծի I հավելվածը (ըստ ամենայնի կազմված հայ պատվիրակության կողմից), որոնցում նշված է, որ հայ-թուրքական սահմանը գծվում է Ախուրյան գետի հունով՝ Հայաստանի մեջ ներառելով Անի քաղաքի ավերակները, դուրս է գալիս Արաքս գետը, այնտեղից էլ՝ Արաքսի հնահունով մինչև նրա ձախ ափին գտնվող Ուրմիա գյուղը¹⁰⁵:

Անիի ավերակներն ընկած են Ախուրյան գետի աջ ափին՝ 1500 մետր բարձրությամբ եռանկյունաձև սարահարթի (հրվանդանի) վրա: Բուն ավերակները կազմում են մոտ 86 հեկտար, իսկ շրջակա տարածքով՝ մոտ 150 հեկտար¹⁰⁶: Դրանց շրջակայքում կային մի քանի գյուղեր՝ Անի (թրքաբնակ), Ենիքեոյ (Նոր գյուղ) կամ Խարկով (հայաբնակ), Ճալա, Արագի, Ալաջա (թրքաբնակ) և Բակնան (եզդիաբնակ): Բացի Ախուրյան գետից՝ Անին եզրվում էր Անի գետակով, Իգաձորով և Գայլ կամ Գայլաձորով, իսկ ավերակ քաղաքի արևմտյան կողմով հյուսիսից հարավ հոսում էր Ալաջա գետը:

Հայաստանի պատվիրակության ներկայացրած առաջարկ-պահանջների հուշագրով Անիի ավերակները՝ շրջակա մի քանի գյուղերով, ներառված էին Հայաստանի կազմում: Հենց այս սկզբունքով էլ անդրկովկասյան հանրապետությունների սահմանային հանձնաժողովի նախագահ Բ. Կուզնեցովը քարտեզի վրա ներկայացրեց սահմանագծի տարբերակը Անիի հատվածում,

102 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 19:

103 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 9:

104 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151:

105 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 35-37:

106 Տե՛ս **Պալաջյան Գրիգոր Ծ. Վարդապետ**, Նկարագրություն Անիի ավերակներուն, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 18-19, **Ստրլյան Զ.**, Երեք դաշնագրեր, Պետրոս, 1979, էջ 136, **Վարդանյան Ա.**, Հայոց մայրաքաղաքները, Եր., 1985, էջ 102:

որով այն ներառվում էր Հայաստանի կազմում: Առաջարկվող սահմանագիծը հետևյալն էր. «Սկիզբ առնելով գետաբերանից, Անիի Արձանագրությունից հարավ, որը հոսում է 1953 նշված կետից հյուսիս հոսող գետի երկայնքով մինչև ջրբաժանը, որը տանում է դեպի Անի քաղաքի արևմտյան և հյուսիսարևմտյան կողմերով մինչև Անի գյուղը՝ ներառելով դրանք Հայաստանի մեջ, հետո ուղիղ գծով հասնում էրցե եկեղեցու ավերակները: Այնուհետև էրցեի ավերակներից ձգվում է դեպի ակունքն այն գետակի, որը հոսում է էրցեից հյուսիս և այդ գետակին համընթաց հասնում նրա մինչև Արփաչայ թափվելը»¹⁰⁷:

Անիի վերաբերյալ Բ. Կուզնեցովի ներկայացրած սահմանագիծը դժգոհությամբ է ընդունվում թուրք հանձնաժողովականների կողմից: Այդ առնչությամբ նրանք հայտարարում են, որ նախ՝ այդ առաջարկը նկատելի շեղում է Մոսկվայի պայմանագրի համապատասխան հավելվածից, և երկրորդ՝ ռազմական տեսանկյունից այդ հարցը իրենց համար ունի վիթխարի նշանակություն: «Բայց և այնպես, - ասված է հայտարարության մեջ, - մենք ընդունում ենք, որ Անին Հայաստանի համար ունի պատմամշակութային խոշոր նշանակություն, ուստի ցանկալի է, որ այդ հարցը լուծվի Հայաստանի օգտին»¹⁰⁸: Միացյալ սահմանային հանձնաժողովի նիստը որոշում է հետաձգել նաև այս հարցի քննարկումը:

Այնուհետև քննարկվել է նաև Անիի շրջանից Արփաչայի հունով վեր ձգվող սահմանագծի վրա ընկած՝ վիճելի **Վարդանլի** գյուղի հարցը, որը գտնվում էր գետի երկու ափին: Խորհրդային կողմը ցանկալի էր համարում գյուղը ներառել Հայաստանի սահմաններում: Թուրքերը այս հարցում նույնպես հայտնում են, որ դրա պատասխանը իրենք հետո կտան:

Եվ վերջապես, Հայաստան-Թուրքիա սահմանի վերջին՝ չորրորդ հատվածը սկիզբ էր առնում **Բուղայ** գետի վտակից՝ անցնելով մի շարք բարձունքներով, Ուչ-թափայարով, Արդահանի օկրուգի վարչական սահմանով, Մեծ Աղբաբա լեռը և այլն¹⁰⁹: Անդրկովկասյան կողմի նախնական առաջարկով սահմանագիծն անցնելու էր **Իբիշ** գյուղից արևելք (այսինքն՝ գյուղն անցնում էր Թուրքիային), սակայն **Նոր Ղրզըլ-դաշ** գյուղը պետք է մնար Հայաստանին, քանի որ այն ընկած էր Արփաչայ գետի հովտում: Բացի այդ՝ Նոր Ղրզըլ-դաշից դուրս եկող ամենահարմար ճանապարհն անցնում էր Գյուլ-Բուլաղ գյուղով և այնտեղից հասնում Ալեքսանդրապոլ: Սահմանային վերոհիշյալ՝ Վարդանլի, Իբիշ, Նոր Ղրզըլ-դաշ գյուղերի ճակատագրի հարցը առժամանակ հետաձգվեց, սակայն հետագա քննարկումների ընթացքում խորհրդային պատվիրակությունը, բավարար սրտացավություն հանդես

107 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 28ա:
108 Նույն տեղում, թ. 29:
109 Տե՛ս նույն տեղում:

չբերելով, այդ գյուղերն իրենց հողատարածքներով զիջեց թուրքերին: Զարմանալ կարելի էր թուրքերի համառության վրա. ամեն անգամ, երբ սահմանային գյուղերի հարց էր քննարկվում, թուրքերը պահանջ էին դնում, որ բոլոր գյուղերը պետք է պատկանեն Թուրքիային¹¹⁰:

Ինչ վերաբերում է Կողբի աղահանքի՝ Հայաստանի կողմից շահագործման հարցին, ապա թուրքերը, ըստ էության, մերժում են այդ փոխզիջումային առաջարկը, իսկ խորհրդային կողմը չի պնդում, և դրանով փակվում է Կարակալայի հատվածի սահմանային խնդիրը:

Խորհրդային կողմը համառություն դրսևորեց թերևս միայն թուրք-վրացական սահմանային Սարպ գյուղի հարցում: Մոսկվայի պայմանագրի տեքստում նշված էր, որ սահմանը սկսվում է Սարպ գյուղից: Յա. Գանեցկին հիմնավորեց գյուղի տնտեսական կապվածությունը Բաթումի հետ, ուստի նրա մոտով հոսող գետը սահմանագիծ չընդունվեց, խնդիրը հանձնվեց սահմանային խառը հանձնաժողովին և ի վերջո լուծվեց Վրաստանի օգտին¹¹¹:

Վավերագիր նյութերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 9-ը, փաստորեն, լիազումար նիստեր չեն գումարվել, ինչպես Մոսկվայի խորհրդաժողովի դեպքում, այլ ընթացել են երկկողմ բուռն խորհրդակցություններ ու քննարկումներ, որոնց ընթացքում թուրքերը շարունակաբար կոշտացրել են իրենց պահանջները:

Հարկ է նշել, որ խորհրդաժողովի ընթացքին Մոսկվայից ուշիուշով հետևել է Գ. Չիչերինը, իսկ Երևանից՝ Հայաստանի կառավարության նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը: Նրանք բանակցությունների ընթացքի և արդյունքների մասին ամեն օր, նույնիսկ օրը մի քանի անգամ հեռագրերով տեղեկություններ ու հաշվետվություններ էին ստանում Յա. Գանեցկուց և Ա. Մռավյանից: Յա. Գանեցկին վկայում է, որ բանակցություններն այնքան էլ հարթ չեն ընթացել. «Ժամանակ առ ժամանակ ստեղծվում էր այնպիսի տպավորություն, որ կարծես չի հաջողվի պայմանագիր կնքել»¹¹²:

Թուրքերը առարկություններ են ունեցել նաև Նախիջևանի խնդրում: Ա. Մռավյանի վկայությամբ՝ ընդունվել է Նախիջևանի վերաբերյալ հողվածի (5-րդ)՝ խորհրդային կողմի խմբագրած տարբերակը: Ի դեպ, Նախիջևանի հարցի առնչությամբ Կարս էին ժամանել Վեդիբասարի թուրք բանագնացները՝ պահանջելով Վեդիի շրջանը միացնել Նախիջևանի մարզին, սակայն խորհրդային պատվիրակությանը հաջողվել է նրանց մի կերպ հանգստացնել¹¹³: Ա. Մռավյանը թուրքերի դիրքորոշման կոշտացումը բացատրում էր

110 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 99:

111 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 135-136:

112 Նույն տեղում, թ. 83:

113 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 23, թ. 55:

ռուս-լեհական ճգնաժամի սրումով¹¹⁴: Սակայն դա կապված էր նաև այն հանգամանքի հետ, որ Կարսի խորհրդաժողովին գրեթե զուգահեռ Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի արտաքին գործերի սենատական հանձնաժողովի նախագահ Անրի Ֆրանկլեն Բույոնը գաղտնի բանակցություններ էր վարում քենալականների հետ, որոնց արդյունքում **հոկտեմբերի 20-ին** կնքվեց Անգորայի համաձայնագիրը: Դա նշանակում էր, որ մերձեցումը Ֆրանսիայի հետ ուժ էր տալիս թուրքերին՝ Կարսի բանակցություններում ավելի համարձակ խոսելու համար: Թուրքերն արդեն այնքան ինքնավստահ էին, որ Մոսկվայում թուրք դեսպան Ալի Ֆուադը հոկտեմբերի 3-ին առաջարկել էր Ի. Ստալինին, որ Թուրքիան լինի միջնորդ Ֆրանսիայի և ՌՍԴԽՀ-ի միջև՝ հոգուտ վերջինիս¹¹⁵:

Թուրքերի կողմից բանակցությունների ձգձգման և բանակցիկների գլխավոր առանցքը ոչ թե սահմանային խնդիրներն էին (դրանք սկզբունքորեն արդեն որոշվել էին «Ազգային ուխտ»-ով և Մոսկվայի պայմանագրով), այլ մնացած հոդվածների շուրջ առկա տարակարծությունները: Քննարկվող գրեթե բոլոր հոդվածներից թուրքերը ջանում էին կորզել առավելագույն օգուտ և արտոնություններ:

Յա. Գանեցկին հոկտեմբերի 5-ին Կարսից հեռագրում էր Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին. «Այսօրվա խորհրդակցությունն ընթացել է ժամը 2-ից մինչև 8-ը՝ առանց ընդմիջման: Առաջ ենք ընթանում կրիայի քայլերով: Թուրքերի վարքագիծն այնպիսին է, որ ականա ինքներս մեզ հարց ենք տալիս, թե ինչու ենք այսքան զոհողություններ անում: Փորձագետներին հանձնարարվել է գծել քարտեզը և վերջնական խմբագրման ենթարկել հոդվածները»¹¹⁶: Հոկտեմբերի 6-ի հեռագրում Գանեցկին դարձյալ զեկուցում էր, որ այդ օրվա խորհրդակցությունում ևս առաջընթաց չի եղել. «Մեզ մտ այնպիսի տպավորություն է, - կարդում ենք նրա հեռագրում, - որ թուրքերը գիտակցաբար ձգձգում են կոնֆերանսը»¹¹⁷:

Հայաստանի համար վճռորոշ եղավ հենց հոկտեմբերի 5-ը, քանզի այդ օրվա ոչ պաշտոնական քննարկումները վերաբերում էին Հայաստանին առնչվող հոդվածներին ու մասնավորապես Անիի խնդրին: Իննօրյա սպասումներից հետո թուրքական պատվիրակությունը կտրուկ մերժեց Անիի ավերակները որևէ ձևակերպմամբ Հայաստանին վերադարձնելու պահանջը: Նրանք հայտարարեցին, որ «Անգորան համաձայն չէ Անին զիջել Հայաստանին»¹¹⁸:

114 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 56:

115 Տե՛ս «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, էջ 546:

116 Նույն տեղում, էջ 547:

117 Նույն տեղում, էջ 549:

118 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 58:

Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 6-ին, Ա. Մռավյանը Կարսում գտնվող դիվանագիտական առաքելության գնացքից հեռագրում է Երևան՝ ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանին: Նա հաղորդում է, որ հոկտեմբերի 5-ին Հայաստանին վերաբերող հողվածների քննության ժամանակ թուրքերը ցուցաբերեցին կտրուկ անհաշտվողականություն և հրաժարվեցին վերադարձնել Անիի ավերակները»¹¹⁹: Եղան սուր ելույթներ: Խորհրդային կողմից հանդես եկավ միայն Յա. Գանեցկին: Նույն օրը՝ երեկոյան, վերջինս հեռագրում է Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին. «Թուրքերը մերժեցին Անիում գիտական աշխատանքներ կատարելու հարցը՝ պատճառաբանելով, որ դրա համար Թուրքիայում ստեղծված են լայն հնարավորություններ»¹²⁰: Դրա փոխարեն խորհրդային կողմը կրկին բարձրացրեց Կողբի վարձակալության (կոնցեսիայի) խնդիրը, սակայն թուրքերը սա էլ են մերժում՝ պատճառաբանելով, որ դա սոսկ կոմերցիոն հարց է, և չի կարելի քննարկման առարկա դարձնել¹²¹:

Թուրքերն անզիջում էին նաև հայ-թուրքական պատերազմի մասնակիցների համաներման և փախստականների վերադարձի հարցում¹²²: Հոկտեմբերի 7-ի խորհրդակցության ժամանակ թուրքերը համաձայնություն են տալիս համաներմանը և փախստականներին վերաբերող հողվածների ձևակերպումներին: Այդ նույն օրվա երեկոյան նիստում սուր վեճ է ծավալվում Ալեքսանդրապոլի դեպոյի գույքի վերադարձի շուրջ: Յա. Գանեցկին, որը խորհրդային կողմի գլխավոր դերակատարն էր, պատմում է, որ Ալեքսանդրապոլի դեպոյի գույքի վերադարձի շուրջ ունեցած մասնավոր գրույցի ժամանակ Ք. Կարաբեքիրը «ուղղակի աղերսեց ինձ հրաժարվել Ալեքսանդրապոլի դեպոն վերադարձնելու մտքից, քանի որ նրա նյութատեխնիկական սարքավորումներով են աշխատում Կարսի և Էրզրումի երկաթուղային արհեստանոցները»¹²³: Որպես հարցի փոխզիջումային լուծում՝ Յա. Գանեցկին առաջարկեց գույքի հատուցումը կատարել գոնե դրամով: Սակայն այս դեպքում էլ թուրք պատվիրակները սկսեցին «լաց լինել» (Յա. Գանեցկու խոսքն է - Ա. Հ.), թե իրենց տնտեսական դրությունը ծանր է¹²⁴:

Ալեքսանդրապոլի դեպոյի գույքի վերադարձի պահանջին թուրքերը հակադրեցին հանդիպակաց պահանջ՝ վերադարձնել պատերազմի շրջանում Էրզրումից, Կարսից և Սարիղամիշից դուրս բերված գույքը: Մինչդեռ Առաջին աշխարհամարտի շրջանում Էրզրումից ոչ միայն գույք չի տարվել, այլև թուրքերին են թողնվել գինամթերքի և սննդի հսկայական պահեստները: Ցավոք, խորհրդային կողմը թուրքերի այս պահանջներին ոչնչով չհա-

119 Նույն տեղում, թ. 57:

120 Նույն տեղում, գ. 21, թ. 97:

121 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 23, թ. 48:

122 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 57:

123 «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, с. 544.

124 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 549:

կադարձեց¹²⁵: Զավեշտալին այն էր, որ հատուցում էր պահանջում մի երկիր, որը 1920 թ. Հայաստանի դեմ սանձազերծած պատերազմի ընթացքում Սարիղամիշ-Մերդենեկից մինչև Արագածի փեշերը սփռել էր մահ ու ավեր, կոդոպտել և յուրացրել էր հայկական բնակավայրերը, դուրս տարել այն ամենը, ինչ հնարավոր էր տեղաշարժել: Տարել էին անգամ պատուհանի շրջանակներ, դռներ, էլեկտրական սյուններ, Ալեքսանդրապոլի դեպոյի սարքավորումները, երկաթուղային ռելսերն ու փայտակոճերը (շպալները)¹²⁶: Առաջ գնալով նշենք, որ, ի «փոխհատուցում» այդ ամենի, Թուրքիայի նվեր-օգնությունը հայ ժողովրդին հավանաբար եղավ այն, որ պայմանագրի ստորագրումից հետո Հայաստան ուղարկվեցին երկու-երեք վագոն աղ, 2 վագոն հացամթերք, 40 գլուխ կով և 80 գլուխ ոչխար¹²⁷:

Հոկտեմբերի 9-10-ին խորհրդաժողովը թևակոխեց եզրափակիչ փուլ: Այդ օրերի լիազումար նիստերում ընթերցվեցին պայմանագրի վերջնականապես համաձայնեցված հոդվածները, վիճելի կետերի շուրջ եղան առանձին հայտարարություններ: Յա. Գանեցկին վերջին անգամ հանդես եկավ Անիի վերաբերյալ հայտարարությամբ: Նրա հայտարարությունը բովանդակում էր հետևյալը. «Անդրկովկասյան հանրապետությունների պատվիրակությունները ամենախոր ցավով արձանագրում են Անիի մասին իրենց արած առաջարկի մերժումը, որը ներկայացնում էր հայերի համար ազգային-պատմական և գեղարվեստական արժեք»¹²⁸: Սակայն թուրքական պատվիրակությունը մերժողական պատասխան տվեց՝ առարկելով, որ Անին գտնվում է Ախուրյանի արևմտյան ափին, ուստի, այն տալով հայերին, խախտվում է Մոսկվայի պայմանագրի սկզբունքը¹²⁹: Միաժամանակ թուրքերը հայտարարեցին, որ իրենք արգելքներ չեն հարուցի նրանց համար, ովքեր կցանկանան այցելել այդ ավերակները¹³⁰:

Հոկտեմբերի 10-ի նիստին թուրքերը համաձայնեցին ստորագրել ընդհանուր պայմանագիր: Այդ նույն օրը Յա. Գանեցկին Կարսից հեռագրում է Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին. «Հենց նոր ավարտվեց կոնֆերանսի նիստը: Բոլոր հոդվածներն ընդունվել են: Այս նիստին խորհրդային կողմը հասավ նրան, որ թուրքերը հրաժարվեցին Բաթումի վերաբերյալ լրացուցիչ արձանագրությունից: Դրա դիմաց խորհրդային կողմն էլ հրաժարվեց Ալեքսանդրապոլի դեպոյի հարցը բարձրացնելուց»¹³¹: Սա նշանակում է, որ կողմերը կրկին խոստովանում էին, որ Մոսկվայի պայմանագրով կատարվել է տա-

125 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 83:

126 Տե՛ս **Զորաբյան Է. Ա.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922), Եր., 1979, էջ 240:

127 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 58, «ՍԽՀ արտգործող կոմատի բյուլետեն», 5 նոյեմբերի 1921, N 7, էջ 20,

Борьян Б., Армения международная дипломатия и СССР, ч. II, М., 1929, էջ 306:

128 «Խորհրդային Հայաստան», 23 հոկտեմբերի 1921 թ.:

129 Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 80-81:

130 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 58:

131 «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, с. 552.

րածքային փոխանակություն. թուրքական «Ազգային ուխտ»-ի մեջ մտնող Բաթումի մարզը թողնվել է Վրաստանին, դրա դիմաց «Ազգային ուխտ»-ի մեջ չմտնող Սուրմալուի գավառը հանձնվել է Թուրքիային: Ուստի Կարսում խորհրդային պատվիրակությունը, ի վնաս Հայաստանի, հրաժարվել է Ալեքսանդրապոլի դեպոյի հարցը բարձրացնելուց այն բանի դիմաց, որ թուրքական կողմն էլ հրաժարվի Բաթումից ու նավահանգստից օգտվելու լրացուցիչ արտոնություններ ստանալուց:

Հարկ է փաստել, որ խորհրդաժողովի ընթացքում չի արձանագրվել հայկական պատվիրակության որևէ ելույթ, բողոք, անգամ ակնարկ: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանի և վրաց պատվիրակներին, ապա Նախիջևանի և Բաթումի խնդիրների քննարկման ժամանակ պարզաբանիչ ելույթներով, այն էլ՝ մի քանի անգամ, հանդես են եկել Ադրբեջանից՝ Բ. Շահթախթինսկին և Վրաստանից Շ. Էլիավան¹³²:

Ավելորդ չենք համարում նաև նշել, որ Կարս մեկնող հայկական պատվիրակությունն իբրև ընծա թուրքական պատվիրակությանն է նվիրաբերել դեղորայք, երկու արկղ կոնյակ, երկու արկղ գինի, երկու արկղ պահածո, 20 ֆունտ շաքար և 3 ֆունտ թեյ¹³³: Այդ նվիրատվության համար սեպտեմբերի 30-ին Ք. Կարաբեքիրը իր շտաբի պետի միջոցով խորին շնորհակալություն է հայտնել Հայաստանի արտգործժողկոմատի քարտուղար Գ. Խոջամիրյանին¹³⁴:

Հոկտեմբերի 13-ին՝ ժամը 12-ին, գումարվեց խորհրդաժողովի վերջին՝ վեցերորդ նիստը: Նիստի նպատակը արդեն պատրաստված պայմանագրի ստորագրումն էր: Այն բացեց Յա. Գանեցկին, որն առաջարկեց ստորագրել դարձյալ Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի նման ձևակերպում ստացած «**ազգերի եղբայրության և անխախտ ու անկեղծ բարեկամության**» մասին պայմանագիրը: Խոր լռության պայմաններում ընթերցվեց պայմանագրի ֆրանսերեն բնագիրը, որից հետո ստորագրվեցին նիստերի արձանագրությունները: Ուղիղ կեսօրին պայմանագիրը ստորագրվեց: Ստորագրության պահին Կարսի բերդից տրվեց հրանոթային չորս համազարկ, և թուրքական նվազախումբը կատարեց «Ինտերնացիոնալն» ու Թուրքիայի պետական հիմնը¹³⁵:

Պայմանագիրը ստորագրվեց այբբենական կարգով. Հայաստանի կողմից ստորագրեցին Ա. Մռավյանը և Պ. Մակինցյանը, Ադրբեջանի կողմից՝ Բ. Շահթախթինսկին, Վրաստանի կողմից՝ Շ. Էլիավան և Ա. Սվանիձեն, Թուրքիայի կողմից՝ Ք. Կարաբեքիր փաշան, Վելի բեյը, Մուխթար բեյը և Մ.

132 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 114, 118-119, 127 և այլն:

133 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, գ. 1, գ. 172, թ. 8:

134 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 271:

135 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 23 հոկտեմբերի 1921 թ., **Վրացյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 683:

Շնքեթ բեյը, իսկ ՌՄԴԽՀ կառավարության կողմից՝ Յա. Գանեցկին: Ստորագրելուց հետո ձառեր արտասանեցին Ք. Կարաբեքիրը և Յա. Գանեցկին: Դրանցով փակվեց Կարսի խորհրդաժողովը:

5. Կարսի 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի պայմանագրի կառուցվածքն ու բովանդակությունը. համեմատական վերլուծություն Մոսկվայի պայմանագրի հետ

Կարսի պայմանագիրը բաղկացած է պրեամբուլայից, 20 հոդվածներից և երեք՝ I, II, III հավելվածներից¹³⁶: Հավելվածներում որոշված են սահմանագծերը: Պրեամբուլայում Մոսկվայի պայմանագրից ոչ պակաս ջերմությամբ խոսվում է խորհրդային և թուրք ժողովուրդների «եղբայրություն, անխախտ ու անկեղծ բարեկամություն» հաստատելու նպատակով բանակցություններ սկսելու և բարեկամական պայմանագիր կնքելու մասին: Պայմանագրի ներածականը ինքնին նախանշում է կնքվելիք պայմանագրի բնույթն ու բովանդակությունը:

Նկատի առնելով, որ հայերեն ժողովածուներում պայմանագրի 1-ին հոդվածի հայերեն թարգմանությունը, մեր կարծիքով, այնքան էլ հաջող չէ տրված (մեկ նախադասության մեջ երեք անգամ նշված է տերիտորիա, պետությունը դարձել է տերություն և այլն), անհրաժեշտ ենք համարում այդ հոդվածը մեջբերել ամբողջությամբ, բնագրին ավելի հարազատ տարբերակով. «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը և Հայաստանի, Ադրբեյջանի ու Վրաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունները չեղյալ և ուժը կորցրած են ձանաչում բոլոր այն պայմանագրերը, որոնք կնքվել են նախկինում պայմանավորվող կողմերի տարածքների վրա ինքնիշխան իրավունքներ իրականացրած կառավարությունների միջև և վերաբերել են նշված տարածքներին, ինչպես նաև այն պայմանագրերը, որոնք կնքվել են երրորդ պետությունների հետ և վերաբերել են անդրկովկասյան հանրապետություններին: Ընդունվում է, որ սույն հոդվածի ուժը չի տարածվում 1921 (1337) թ. մարտի 16-ին (իրականում 18-ին) Մոսկվայում կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրի վրա»¹³⁷:

Նախ փաստենք, որ սույն հոդվածը բխում էր Մոսկվայի պայմանագրի տրամաբանությունից՝ միայն այն տարբերությամբ, որ չեղյալ և ուժը կորցրած էին համարվում նաև անդրկովկասյան նախկին ինքնիշխան կառավարությունների հետ Թուրքիայի կնքած պայմանագրերը:

136 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 54, թ. 20-24, գ. 56, թ. 68-74, ֆ. 114, ց. 2, գ. 133, թ. 10-19, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (1828-1923 թթ.), խմբ. Ջ. Կիրակոսյան, Եր., 1972 (այսուհետ՝ «Հայաստանը ... փաստաթղթերում»), էջ 517-527, ДВН СССР, т. 4, էջ 420-429: 137 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 69, ֆ. 114, ց. 2, գ. 133, թ. 11:

Այսպիսով՝ Կարսի պայմանագրի 1-ին հոդվածով պայմանավորվող կողմ հանդիսացող պետությունների կառավարությունները չեղյալ և ուժը կորցրած են ճանաչում մինչև իրենց իշխանության գալը նշված պետություններում ինքնիշխան իրավունքներ իրականացրած կառավարությունների՝ ինչպես իրար միջև կնքված և նշված տարածքներին վերաբերող, այնպես էլ այլ պետությունների հետ կնքված և անդրկովկասյան հանրապետություններին վերաբերող պայմանագրերը: Սա նշանակում է, որ ուժը կորցրած են ճանաչվում և՛ Բրեստ-Լիտովսկի, և՛ Բաթումի, և՛ Սևրի, և՛ Ալեքսանդրապոլի, ինչպես նաև ավելի վաղ կնքված Ադրիանապոլսի, Փարիզի, Սան Ստեֆանոյի, Բեռլինի և այլ պայմանագրերը, որոնք օսմանյան կայսերական կառավարությունը կնքել է երրորդ կողմերի հետ: Նույնը վերաբերում է Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի նախկին կառավարությունների՝ իրար միջև կամ Թուրքիայի կամ էլ մի այլ երրորդ կողմի հետ կնքված պայմանագրերին:

Ասվածից հետևում է, որ չեղյալ և ուժը կորցրած էին համարվում քեմալական Թուրքիայի, մուսավաթական Ադրբեջանի և մենշևիկյան Վրաստանի միջև 1919-1920 թթ. կնքված երկկողմ պայմանագրերը, որոնք, որպես կանոն, իրենց սուր ծայրով ուղղված էին Հայաստանի Հանրապետության դեմ՝ այն կործանելու և իրար միջև բաժանելու նպատակով: Մասնավորապես, դրանցից կարելի է մատնանշել, օրինակ, 1919 թ. օգոստոսի 22-ի Ղարաբաղին վերաբերող համաձայնագիրը, նույն թվականի հոկտեմբերի թուրք-ադրբեջանական գաղտնի դաշինքը, 1920 թ. ապրիլի 15-ի թուրք-ադրբեջանական ռազմական կոնվենցիան, 1920 թ. սեպտեմբերի թուրք-վրացական գաղտնի համաձայնագիրը և այլն¹³⁸:

Եվ վերջապես, Կարսի պայմանագրի 1-ին հոդվածը վկայում է նաև պայմանավորվող կողմերի միջև նոր պայմանագրային դաշտի ստեղծման պատրաստակամության մասին: Եվ մի կարևոր հանգամանք ևս. 1-ին հոդվածի վերջին պարբերությամբ պայմանավորվող կողմերը իրենց փոխհարաբերություններում օրինական և, ըստ էության, գերակա էին ճանաչում միայն ռուս-թուրքական 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագիրը: Մյուս կողմից՝ Կարսի պայմանագիրը բոլոր առումներով վերջ էր դնում բազմաչարչար Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի գոյությանը, թեև այն իր ստորագրման իսկ պահից, ինչպես արդեն քանիցս հիմնավորվել է, չի ունեցել իրավական ուժ:

Եթե Կարսի պայմանագրի 1-ին հոդվածը վերաբերում էր մի կողմից՝ ԹԱՄԺ-ի, իսկ մյուս կողմից՝ Խորհրդային Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունների նախկին տարածքներում ինքնիշխան իրա-

138 Տե՛ս **Գանգրունի Հ.**, Հայաստան 1918 և հայ քաղաքական միտքը, Պեյրուք, 1984, էջ 117-120, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, N 1, էջ 109, **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 327:

վունքներ իրականացրած կառավարությունների կնքած պայմանագրերը չեղյալ և ուժը կորցրած համարելուն, ապա 2-րդ հոդվածում դարձյալ խոսվում էր նույն պայմանավորվող կողմերի՝ սույն պայմանագրով ստանձնած փոխադարձ պարտավորության մասին՝ «չձանաչելու ոչ մի հաշտության պայմանագիր կամ միջազգային որևէ այլ ակտ, եթե կողմերից մեկին ուժով են հարկադրում այն ընդունել»¹³⁹: Դա վերաբերում էր ինչպես այդ շրջանում, այնպես էլ ապագայում կնքվելիք պայմանագրերին: Պետք է նշել, որ Կարսի պայմանագրի 2-րդ հոդվածի 1-ին և 3-րդ պարբերությունները բառացիորեն կրկնում են Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածի 1-ին պարբերությունը՝ միայն այն տարբերությամբ, որ ՌՍԴԽՀ-ի փոխարեն իբրև կողմ հանդես են գալիս անդրկովկասյան հանրապետությունները: Իսկ 2-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերությունը տառացիորեն կրկնում է Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածի 2-րդ պարբերությունը թուրքական «Ազգային ուխտ»-ի ձևաչափում մասին¹⁴⁰:

Եթե Կարսի պայմանագրի 2-րդ հոդվածը դիտարկում ենք Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կտրվածքով, ապա այն վերաբերում է ինչպես Սևրի, այնպես էլ չվավերացված Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերի չձանաչմանը, որովհետև Թուրքիայի շահերին առնչվող Սևրի պայմանագիրը չի ձանաչել ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը, և նույն կերպ էլ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը չի ձանաչել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը:

Կարսի պայմանագրի հաջորդ՝ 3-րդ հոդվածը, որը նույնանում է Մոսկվայի պայմանագրի 7-րդ հոդվածին, վերաբերում է կապիտուլյացիաների ռեժիմի վերացմանը¹⁴¹: Հայտնի է, որ նախընթաց դարերում ցարական Ռուսաստանը եվրոպական պետություններից ոչ պակաս իրավունքներով կապիտուլյացիոն (հարկանաքսային և անգամ քաղաքական բնույթի) մի շարք արտոնություններ էր ձեռք բերել Օսմանյան կայսրությունում: Մոսկվայի պայմանագրով (հոդված 7) Ռուսաստանի ունեցած կապիտուլյացիոն բոլոր գործառնություններն ու իրավունքները ուժը կորցրած և վերացված համարվեցին:

Կարսի պայմանագրով (հոդված 3) համանման համակարգը, եթե գոյություն ունեցել է, վերացված էր համարվում Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև: Խնդիրը մասնավորեցնելով հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում՝ պետք է նշել, որ, ըստ էության, անիրավահավասար, կապիտուլյացիոն ռեժիմի բաղադրիչներ էին պարունակում Բաթումի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերը: Հենց միայն այն

139 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 69, ֆ. 114, ց. 2, գ. 133, թ. 11, «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 519:

140 Տե՛ս «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 500 և 519:

141 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 70, ֆ. 114, ց. 2, գ. 133, թ. 12, «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 519:

փաստը, որ նշված պայմանագրերով Թուրքիային արտոնություն էր տրվում անհատույց գորք և բեռներ փոխադրելու Հայաստանի Հանրապետության տարածքով, ինքնին վկայում է կապիտուլյացիոն ռեժիմի մասին: Այս իմաստով, ինչ խոսք, Կարսի պայմանագիրը տնտեսական և քաղաքական որոշակի հավասարակշռություն էր ստեղծում հայ-թուրքական միջպետական հարաբերություններում:

Կարսի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը, որը նույնանում է Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածի 3-րդ պարբերությանը, ամբողջությամբ վերաբերում է թուրք-անդրկովկասյան սահմանին: Հոդվածում, Մոսկվայի պայմանագրի ոգուն և տառին հավատարիմ, տրված է Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանը՝ սկսած Սև ծովի ափամերձ Սարպ գյուղից մինչև Իրանի սահմանը՝ Ներքին Ղարասու գետի՝ Արաքս թափվելու տեղը: Հոդվածում սահմանի ընդհանուր պատկերը հետևյալն է. «Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանը սկսվում է Սև ծովի ափամերձ Սարպ գյուղից, անցնում է Խեդիսմիթ սարի վրայով, այնուհետև Շավշեթ և Կանի (Քանլի) դաղ սարերի ջրբաժան գծի երկարությամբ, հասնում է Արդահանի և Կարսի օկրուգների (սանջակների) նախկին հյուսիսային վարչական սահմանագծին, այնուհետև Արփաչայ և Արաքս գետերի հնահունով մինչև Ներքին Ղարասուի գետաբերանը»¹⁴²:

Այս սահմանագծի մանրամասն նկարագրությունը և դրան վերաբերող հարցերը որոշված են I և II հավելվածներում և դրանց կից քարտեզում՝ ստորագրված պայմանավորվող երկու կողմերի միջև: Հավելված III-ը վերաբերում էր Հայաստանի և Նախիջևանի սահմանագծի մանրամասն նկարագրությանը: Նշվում էր նաև, որ պայմանագրի տեքստի և քարտեզի միջև անհամապատասխանություն լինելու դեպքում նախապատվությունը տրվում է տեքստին:

Տեղում պետական սահմանագծի մանրամասն որոշումը և անցկացումը, ինչպես նաև սահմանանշանների տեղադրումը իրականացնելու էր սահմանային խառը հանձնաժողովը՝ կազմված կողմերի հավասար թվով անդամներից, ՌՄԴԽՀ ներկայացուցչի մասնակցությամբ: Սահմանագծման աշխատանքների վերաբերյալ կազմվել է հավելված՝ N IV քարտեզը, որը, ցավոք, չի հայտնաբերվել: Սահմանագիծը տրված է ռուսական գլխավոր շտաբի քարտեզով (մասշտաբը՝ 1/210000,1 դույմը (մատնաչափը) հավասար է 5 վերստի):

Սահմանային խնդրին վերաբերող այս հոդվածի վերաբերյալ նշենք, որ ինչպես Մոսկվայի (հոդված 1), այնպես էլ Կարսի պայմանագրում (հոդված 4) խոսվում է միայն Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանի մասին, իսկ

142 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 54, թ. 20, ֆ. 114, ց. 2, գ. 133, թ. 12, «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 519, «Ժողովրդի ծայնը», Կ. Պոլիս, 22 հոկտեմբերի 1921 թ.:

Անդրկովկասի մասին ոչ մի ակնարկ չկա: Եթե ռուս-թուրքական Մոսկվայի պայմանագրի դեպքում ինչ-որ տեղ կարելի է հասկանալ արված վերապահությունը, որպեսզի չընկալվի, թե Ռուսաստանը անդրկովկասյան ինքնիշխան հանրապետությունների համար սահման է գծում, ապա թուրք-անդրկովկասյան Կարսի պայմանագրի պարագայում «Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանի» փոխարեն անպայման պետք է նշվեր «թուրք-անդրկովկասյան սահմանը»: Դրանով ցույց կտրվեր, որ ՌՍԳԽՀ-ն դեռևս հարգում է անդրկովկասյան հանրապետությունների ինքնիշխանությունը:

Կարսի պայմանագրի 5-րդ հոդվածը, որը համարվում էր Մոսկվայի պայմանագրի փոքր-ինչ խմբագրված տարբերակը, ամբողջությամբ վերաբերում է Նախիջևանի մարզին (նաև III հավելվածը): «Թուրքիայի կառավարությունը և Ադրբեջանի ու Հայաստանի խորհրդային կառավարությունները համաձայնել են, որ սույն պայմանագրի III հավելվածում նշված սահմաններում Նախիջևանի մարզը կազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի խնամակալության ներքո»¹⁴³:

5-րդ հոդվածում դուրս է թողնված Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածի այն արգելանքը, որ «Ադրբեջանը սույն խնամակալությունը չի զիջի մի երրորդ պետության»¹⁴⁴: Խմբագրական այդ փոփոխությունը հույս էր ներշնչում հայ հասարակական և ղեկավար շրջաններին, որ հետագայում հնարավոր կլինի Նախիջևանը վերադարձնել Հայաստանին, մանավանդ որ խնդիրը դառնում էր խորհրդային պետության ներքին վարչատարածքային փոփոխության հարց, և Թուրքիան այլևս իրավասու չէր որևէ կերպ միջամտելու Նախիջևանի հետագա ձակատագրին: Նախիջևանի կցումը Հայաստանին հնարավոր էր համարվում ամբողջապես կամ ինքնավար կարգավիճակով: Նկատի էր առնվում, որ այդ մարզը տնտեսապես, աշխարհագրական դիրքով ու պայմաններով կապված էր Հայաստանի հետ, իսկ Ադրբեջանը Նախիջևանի հետ սահմանային որևէ շփում չուներ: Սակայն, ցավոք, հայ շրջանակների այդ հույսը ևս չիրականացավ:

Առաջ անցնելով նշենք, որ ԽՍՀՄ ղեկավարության գիտությամբ 1924 թ. փետրվարի 9-ին Ադրբեջանի խորհուրդների Կենտգործկոմը որոշում կայացրեց, որով Նախիջևանի երկրամասը ինքնավար հանրապետության (ՆԻՄԽՀ) կարգավիճակով ներառվեց Ադրբեջանական ՍԽՀ կազմում¹⁴⁵:

143 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 70-71, ֆ. 114, ց. 2, գ. 133, թ. 12-13, «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 520:

144 «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 501:

145 1929 թ. փետրվարի 18-ին Անդրկովկասյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահությունը լսեց Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանների հողային և անտառային մի քանի վիճելի հարցերի մասին: Դրանք Ղազախի և Դիլիջանի, Մեղրիի և Ջեբրախի գավառների սահմանային խնդիրներն էին: Քննարկվում էր նաև Նախիջևանի նախկին գավառի հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան մի շարք գյուղեր Հայաստանին վերադարձնելու հարցը: Անդրդաշնության Կենտգործկոմի նախագահությունը որոշեց Կարձևան, Ղուրտղուլաղ, Հորոդիս, Օզբին, Աղչախ, Ղազին-Ալմալու, Իթկրան և Սուլթան բեկ գյուղերը թողնել ՀՍԽՀ կազմում: Նշված 9 գյուղերը իրենց հողատարածքներով, որոնք կազմում էին 479 քառ. կմ, միացվեցին Հայաստանին:

Խորհրդային իշխանության շրջանում ադրբեջանական իշխանությունները վարեցին ժողովրդագրական այնպիսի քաղաքականություն, որ Նախիջևանը աստիճանաբար հայաթափվեց: Եթե 1-ին աշխարհամարտից առաջ Էրիվանի (Երևանի) նահանգի կազմում գտնվող Նախիջևանի հայության թիվը կազմում էր 53,4 հազար, ապա 1926 թ.՝ ընդամենը 11,3 հազար, այսինքն՝ նվազել էր շուրջ 5 անգամ: Հետագայում այդ թիվը ավելի նվազեց, իսկ Արցախյան շարժման շրջանում Նախիջևանը լրիվ հայաթափվեց:

Նախիջևանի ԻՍԽՀ խնդրում զավեշտալին այն էր, որ Նախիջևանի ադրբեջանցիները ազգային ինքնորոշում ու ինքնավարություն էին ստանում Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում, մինչդեռ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից ճիշտ կլիներ, որ Նախիջևանը ինքնավար կարգավիճակով ներառվեր Հայաստանի վարչատարածքային կազմում որպես ոչ հայ էթնիկ միավոր:

Կարսի պայմանագրի հաջորդ՝ 6-րդ հոդվածն ամբողջությամբ կարգավորում էր Բաթումի խնդիրը: Սույն հոդվածը Մոսկվայի պայմանագրի 2-րդ հոդվածի բառացի կրկնությունն էր:

Թուրքիայի սահմաններն անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ որոշվում էին Կարսի պայմանագրի 4-6-րդ հոդվածներով ու I, II, III հավելվածներով, որոնք համապատասխանում էին Մոսկվայի պայմանագրի 1-3-րդ հոդվածներին և 1(A), 1(B), 1(C) հավելվածներին: Կարսի պայմանագրի 7-րդ և 8-րդ հոդվածները կոչված էին Վրաստանի և Թուրքիայի սահմանամերձ շրջանների բնակիչների համար դյուրացված պայմաններ ստեղծելու՝ սահմանն անցնելու, արոտավայրերից օգտվելու, նախիրները տեղափոխելու և այլ նպատակներով: Մաքսային, ոստիկանական և սանիտարական դյուրացված կանոնները պետք է սահմաններ խառը հանձնաժողովը¹⁴⁶: Այս կապակցությամբ Մոսկվայի պայմանագրի 9-11-րդ հոդվածներում ևս անուղղակի և ընդհանուր ձևով խոսվում է երկու երկրների միջև մարդկանց և ապրանքների ազատ փոխադրումների համար առավելագույն բարենպաստման պայմանների ապահովման մասին: Սակայն Կարսի պայմանագրում սահմանային հեշտացված փոխադրումների մասին կանոնները վերաբերում էին միայն վրաց-թուրքական սահմանային հատվածին: Կարսի պայմանագրի 7-8-րդ և հաջորդ հոդվածներում հայ-թուրքական սահմանային հատվածում փոխադրումների դյուրացված պայմաններ ստեղծելու մասին կոնկրետ ոչինչ ասված չէ: Կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի առումով այստեղ նույնպես ցուցաբերվել է խտրական մոտեցում, ինչը շեղում էր Մոսկվայի պայմանագրի սկզբունքներից:

146 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 56, թ. 71-72, ֆ. 114, գ. 2, գ. 133, թ. 13-14, «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 520-521:

Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածը, կրկնելով Մոսկվայի պայմանագրի 8-րդ հոդվածը, վերաբերում է երկու կողմերի կառավարությունների անմիջական ենթակայության տակ գտնվող տարածքներում այնպիսի կազմակերպությունների և խմբերի առաջացման ու գոյության արգելմանը, որոնք հավակնում էին ստանձնելու մյուս երկրի ամբողջ տարածքի կամ մի մասի կառավարության դեր¹⁴⁷: Նման հոդվածի անհրաժեշտությունը թելադրված էր նրանով, որ և՛ Թուրքիայում, և՛ ՌՍՖՍՀ-ում ու անդրկովկասյան հանրապետություններում դեռևս գործում էին զանազան քաղաքական կազմակերպություններ ու զինյալ խմբեր, որոնք փորձում էին դրսից վերահաստատել իրենց իշխանությունը: Այդ տեսանկյունից պայքարի խոշոր կենտրոն էր հատկապես Կ. Պոլիսը, որտեղ կենտրոնացած էին մեծ թվով ռուս պալիտակ էմիգրանտներ, վրաց մենշևիկներ, «Մուսավաթ» և «Դաշնակցություն» կուսակցությունների կառույցներ ու խմբեր: Սակայն պետք է նշել, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի համապատասխանաբար 8-րդ և 10-րդ հոդվածները Կ. Պոլսի վրա դեռ չէին տարածվում, քանի որ քաղաքը դեռևս չէր անցել ԹԱՄԺ կառավարության գինվորական և քաղաքացիական անմիջական կառավարման ներքո: Բայց մինչ քենալականները կտիրանային Կ. Պոլսին, և հոդվածի ուժը կտարածվեր քաղաքի վրա, Անգլիայի հովանավորությանն ապավինած այդ քաղաքական կազմակերպություններն ու զինյալ խմբերը կան ջախջախվեցին, կան էլ հասցրին արտագաղթել:

Կարսի պայմանագրի 11-րդ և 12-րդ հոդվածները, որոնք համընկնում են Մոսկվայի պայմանագրի 10-րդ և 11-րդ հոդվածներին, կարգավորում էին մի կողմի քաղաքացիների իրավական կարգավիճակը մյուսի տարածքում նրանց նկատմամբ կիրառելով առավել բարենպաստման սկզբունքը: Տվյալ երկրի քաղաքացին օգտվում էր հյուրընկալող երկրի օրենքներից բխող բոլոր իրավունքներից ու պարտականություններից՝ բացի ազգային պաշտպանության, այսինքն՝ բանակում ծառայելու պարտականությունը: Իսկ երկու կողմերի քաղաքացիների ընտանեկան, ժառանգությանը և գործունակությանը վերաբերող բոլոր իրավական հարցերը որոշվելու էին հատուկ համաձայնությամբ¹⁴⁸: 13-րդ հոդվածը, որը նույնանում է Մոսկվայի պայմանագրի 12-րդ հոդվածին, վերաբերում է Թուրքիայի ինքնիշխանության տակ անցած տարածքների (Կարսի մարզ, Սուրմալուի, Արդվինի գավառներ, Բաթումի մարզի հարավային հատված), ինչպես նաև Վրաստանի ինքնիշխանության տակ անցած Բաթումի մարզի հյուսիսային շրջանի քաղաքացիներին, որոնք ցանկության դեպքում կարող էին հրաժարվել տվյալ պետությո-

147 Տե՛ս «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 520 և 521:

148 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 72-73, ֆ. 114, ց. 2, գ. 133, թ. 14-15, «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 503, 52-522, **Շալյան Ա.**, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը (1920-1922), Եր., 1967, էջ 328:

յան քաղաքացիությունից՝ ազատորեն վաճառելով ու իրենց հետ վերցնելով սեփական իրերի և գույքի արժեքը¹⁴⁹:

Կարսի պայմանագրի 14-րդ և 16-րդ հոդվածները Մոսկվայի պայմանագրի 13-րդ հոդվածի տրոհված և վերախմբագրված տարբերակներն են: Դրանցով պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են պայմանագրի ստորագրումից հետո՝ 6 ամսվա ընթացքում, գաղթականների վերաբերյալ հատուկ համաձայնագիր կնքել, իսկ պայմանագրի ստորագրման օրից հաշված 2 ամսվա ընթացքում վերադարձնել երկու կողմերի տարածքներում գտնվող նախկին ռազմագերիներին և քաղաքացիական գերիներին¹⁵⁰: Դա նշանակում էր, որ մինչև 1921 թ. վերջ պետք է հայրենիք վերադառնային թուրք-հայկական պատերազմի հայ ռազմագերիները և Ալեքսանդրապոլից, Կարսից և այլ վայրերից դեպի Էրզրում և այլ վայրեր քշված հայ քաղաքացիական անձինք: Վերադարձավ ռազմագերիների և բռնի քշված 60 հազար մարդկանց միայն մի փոքր մասը: Մեծ մասը մահացել էր ցրտից, քաղցից, բռնություններից ու կոտորածներից:

Եթե շարունակենք համեմատել Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի հոդվածները, ապա կտեսնենք, որ Կարսի պայմանագրի 17-րդ հոդվածը խմբագրական աննշան փոփոխությամբ, ըստ էության, նույննում է Մոսկվայի պայմանագրի 9-րդ հոդվածին: Հոդվածը սահմանում է երկու կողմերի երկրների միջև հաղորդակցության՝ երկայնուղային, հեռագրական և այլն, անընդհատության ապահովումը, ինչպես նաև մարդկանց և ապրանքների անխափան փոխադրումների համար անհրաժեշտ միջոցների ձեռնարկման մասին երկկողմ պարտավորությունները: Իբրև դրա շարունակություն, ի տարբերություն Մոսկվայի պայմանագրի, Կարսի վավերագրերում զետեղվել է ևս մի առանձին հոդված՝ 18-րդը, որը վերաբերում էր երկկողմ տնտեսական, առևտրական և հումանիտար բնույթի հարցերի լուծմանը¹⁵¹:

Կարսի պայմանագրի 19-րդ հոդվածով (Մոսկվայի պայմանագրի 14-րդ հոդված) կողմերը պարտավորվում էին երեք ամսվա ընթացքում կնքել հյուպատոսական կոնվենցիաներ: ՀՄԽՀ-ն Կարսում արդեն ուներ իր դիվանագիտական ներկայացուցիչը: Սակայն Հայաստանի ներկայացուցչության գոյությունը Թուրքիայում, ինչպես նաև Իրանում և մի շարք այլ երկրներում կարճ տևեց: 1922 թ. կեսերին ԽՍՀՄ կազմավորման նախապատրաստությամբ համընթաց՝ Հայաստանի ներկայացուցչությունները լուծարվեցին:

Կարսի պայմանագրի վերջին՝ 20-րդ հոդվածը արձանագրում է պայմանագրի ստորագրման և կնքման փաստը: Ընդ որում, անդրկովկասյան կողմը նշվում է ոչ թե մեկ հավաքական անունով, այլ երեք՝ Հայաստանի, Ադր-

149 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 132, թ. 14, գ. 133, թ. 15, «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 503 և 522:

150 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 132, թ. 14, գ. 133, թ. 15-16, «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 503-504, 522-523:

151 Տե՛ս ՀԱԱ, նույն տեղում, թ. 16, «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 502-504, 522-523:

բեջանի և Վրաստանի հանրապետությունների կառավարությունների լիազոր անձանց անուններով, որոնք էլ ստորագրել են պայմանագիրը:

Այսպիսով՝ կարելի է եզրակացնել, որ Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը կանխորոշեց Կարսի պայմանագրի հոդվածների կառուցվածքը, բնույթն ու բովանդակությունը: Անդրկովկասյան հանրապետություններն այնպիսի կարգավիճակ ունեին, որ ի վիճակի չէին Մոսկվայի պայմանագրի տարածքային-սահմանային ուղենշումներից որևէ շեղում կատարելու: Ավածը ավելի քան վերաբերում էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը և նրա պատվիրակությանը, քանզի Մոսկվայի և դրա կրկնօրինակ Կարսի պայմանագրերից մեծապես կորուստներ կրած կողմը Հայաստանն էր: Եվ միգուցե Կարսի խորհրդաժողովին մասնակցած ու պայմանագիրը ստորագրած Հայաստանի պատվիրակությունից հնարավոր չէր ավելին պահանջել, որովհետև այդ պայմանագրերի հիմնադրույթները կառուցված էին քենալա-բոլշևիկյան գործակցության վրա: Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության գործելակերպն էլ պայմանավորված էր Ռուսաստանից Հայաստանի բացարձակ կախվածությամբ, հայ կոմունիստ պատվիրակների կուսակցական-կանոնադրական պարտավորվածությամբ և այլն: Կարս մեկնելուց առաջ նրանք Մոսկվայից հրահանգ էին ստացել իրենց անելիքների շրջանակի մասին:

6. Թուրք-անդրկովկասյան և Հայաստանի ու Նախիջևանի սահմանագծման հարցերը ըստ Կարսի պայմանագրի

Հաշվի առնելով, որ Կարսի պայմանագրի I հավելվածով ներկայացված թուրք-անդրկովկասյան սահմանագիծը ամբողջական և ավարտուն տարբերակ է, որն ուժի մեջ է առ այսօր, նպատակահարմար ենք գտնում այն **ընդգծել** ու մեջբերել ամբողջությամբ՝ ներառելով նաև թուրք-վրացական և թուրք-ադրբեջանական սահմանագծմանը վերաբերող հատվածները:

Ըստ Կարսի պայմանագրի I հավելվածի՝ թուրք-անդրկովկասյան սահմանագիծը որոշված է հետևյալ կերպ. «Սև ծովի ափին Սարպ գյուղը-Ղարա-Շավար սարը (5014), այնուհետև ջրբաժան գծով դեպի Վ. Մարադիդի գյուղի հյուսիսային կողմում գտնվող ավերված եկեղեցին - նույն գյուղից դեպի հյուսիս հատում է ձորոյս գետը և անցնում Սաբաուր գյուղի հյուսիսային կողմով - Խեղիս-մթա լեռը (7052)-Քվա-քիբե լեռը-Քավթառեթի գյուղը - Մեդզիբնա լեռների ջրբաժան գիծը - Հերաթ քեսուն լեռը (6468), այնուհետև շարժվելով Քորդա լեռան (7910) ջրբաժան գծով - Շավշեթի լեռնաշղթայի արևմտյան մասի վրայով հասնում է նախկին Արդվինի գավառի վարչական սահմանին - անցնելով Շավշեթի լեռնաշղթայի ջրբաժան գծով, հասնում է Սարն-չայ (Ղարա-խալ) լեռին (8478) - Քվիրալի լեռնանցքը, իսկ այնտեղից մոտենում է նախկին Ար-

դահանի գավառի վարչական սահմանին՝ Կաննի-դաղ լեռանը - այնտեղից, ուղղվելով դեպի հյուսիս, հասնում է Թլիլ (Ղրմանի) (8357) լեռանը - շարժվելով Արդահանի գավառի նախկին վարչական սահմանով հասնում է Փոսխով-չայ գետը՝ մինչև Բաղելա գյուղի հյուսիս-արևելք և հետևելով այդ գետին դեպի հարավ մինչև այն կետը, որը գտնվում է Չանչախ գյուղից հյուսիս-այնտեղից հեռանում է այդ գետից և առաջանալով համանուն գետի ջրբաժան գծով հասնում է Հայրիլյան (Արևելյան) Բաշի լեռը (8512)-անցնում է Քելե-թափա (8463) և Գարման-թափա (9709) լեռների վրայով-հասնում է Կորսիս-Սերի լեռան (9681)-այնտեղից Քարզամեթ-չայ գետի հոսանքով հասնում է մինչև Կուր գետը-այնուհետև համանուն գետի հոսանքով հասնում է մինչև այն կետը, որը գտնվում է Քարթանաքեֆ գյուղից դեպի արևելք, որտեղ հեռանում է Կուրից, անցնելով Ղարա-օղլի սարի (7259) ջրբաժան գծով-այնտեղից Խոզապին լիճը բաժանելով երկու մասի, հասնում է 7580 (7560) բարձունքին, իսկ այնտեղից՝ Գեթ-դաղ (9152) և Ուչ-թափալար (9783) լեռները, որտեղ ավարտվում է Թուրքիայի սահմանը Վրաստանի հետ և սկսվում է սահմանը Հայաստանի հետ»:

Ուչ-թափալարը (Եռակատարը), փաստորեն, հայ-թուրք-վրացական սահմանագլուխն է: Այն նախկինում եղել է Թիֆլիսի նահանգի, Արդահանի և Կարսի գավառների սահմանագծերի հատման կետը: Այսպիսով՝ Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը հյուսիսից սկսվում է Ուչ-թափալարի բարձունքից: Այնուհետև հայ-թուրքական սահմանն անցնում է «Թայա-կալայի (9716) գագաթով - 9065 բարձունքով, որտեղ հեռանում է նախկին Արդահանի գավառի վարչական սահմանից և շարունակվում է Բոլասարով դեպի Մեծ Աղբաբայի (Մեծ Եղնասար) լեռները (9963 կամ 9973-8828 կամ 8827-7602), որտեղից ուղիղ գծով ընթանում է դեպի 7518 բարձունքը - անցնում է Իբիշ գյուղից դեպի արևելք (գյուղը թողնելով Թուրքիային - Ա. Հ.) - այնուհետև մոտենում է Ղրզըլ-դաշ (Կարմրաքար) (7439 կամ 7440 կամ 7490) սարին - և համանուն Նոր Ղրզըլ-դաշ գյուղի միջով հոսող գետով (գյուղը թողնելով Հայաստանին - Ա. Հ.) - հասնում է նրա ոլորանին, որը գտնվում է Ղարա-Մամեղից (Մեղրաշատից) դեպի հյուսիս-արևմուտք (գյուղը թողնելով Հայաստանին - Ա. Հ.) - այնուհետև ընթանում է ջրբաժան գծով և հասնում է Ջամուշլու-չայ գետին, որը գտնվում է Դալավեր կամ Դելավեր, Մեծ Ղըմլի և Թիխնիս (Թղնիս) գյուղերից արևելք (այսինքն՝ այդ գյուղերը թողնվում են Թուրքիային - Ա. Հ.), այնուհետև սահմանագիծն անցնում է Վարդանլի և Բաշ-Շորագյալ (Շիրակավան - Ա. Հ.) գյուղերի միջով (դրանք թողնելով Հայաստանին - Ա. Հ.) և շարժվելով վերոհիշյալ (Ջամուշլու-չայ - Ա. Հ.) գետի հոսանքով՝ Քյուլալի կամ Քյալալի (Նորաբեր) գյուղից հյուսիս, հասնում է Արվաչայ (Ախուրյան - Ա. Հ.) գետին և համանուն գետի հոսանքով՝ Արաքսին և նրա հնահունով մինչև Ուրմիա գյուղը (Արաքսի ձախ ափին - Ա. Հ.): Այստեղ վերջանում է սահմանը Հայաստանի հետ և Նախիջևանի հատվածում սկսվում է սահմանն Ադրբեջանի հետ:

Թուրք-ադրբեջանական սահմանն ընթանում է Արաքսի հնահունով՝ Ուրմիա գյուղի ստորին հատվածից մինչև այն կետը, ուր Ներքին Ղարասու (Ներ-

քին Սևջուր) գետը թափվում է Արաքս»¹⁵²: Աջ ափից Արաքս թափվող Ներքին Ղարասու գետից արդեն սկսվում է իրանական սահմանը:

Ինչպես նկատում ենք, Արաքսի ձախ ափին գտնվող Ուրմիա գյուղից մինչև աջ ափից Արաքս թափվող Ներքին Ղարասու գետն ընկած հողաշերտը համարվում էր ընդհանուր սահման Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև, իսկ Արաքսի վրա գտնվող Շահթախթի կամուրջը անմիջական հաղորդակցություն էր ապահովում նրանց միջև¹⁵³: Հարկ է նշել, որ Արաքս գետով անցնող հայ-թուրքական սահմանագծով Թուրքիային էր անցնում ոչ միայն Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառն ամբողջությամբ, այլև Արաքսի աջ ափին գտնվող՝ Երևանի գավառից մի նեղ հողահատված, որը և դարձավ Թուրքիայի և Նախիջևանի միջև կապող օղակ:

Եթե համեմատենք Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի՝ թուրք-անդրկովկասյան սահմանագիծը ներկայացնող հավելվածները, համապատասխանաբար Մոսկվայի պայմանագրի I (A) հավելվածը և Կարսի պայմանագրի I հավելվածը, ապա դժվար չէ նկատել, որ դրանք սկզբունքորեն նույնական են, և միայն առանձին դեպքերում կան խմբագրական-ոճական որոշ փոփոխություններ: Սահմանագիծը երկու դեպքում էլ, ըստ էության, նույնն է: Սակայն Կարսի պայմանագրի հավելվածում թուրք-անդրկովկասյան սահմանագիծը, ի տարբերություն մոսկովյանի, տրոհված է ըստ հանրապետությունների, թե որտեղից է սկսվում և որտեղ ավարտվում թուրք-վրացական սահմանագիծը, որտեղից որտեղ է ձգվում հայ-թուրքականը, և ո՞ր հատվածն է թուրք-ադրբեջանականը: Եվ սա իրոք համապատասխանում է սահմանների մասին միջազգային իրավունքի սկզբունքներին: Մինչդեռ Մոսկվայի պայմանագրի համապատասխան հողվածն ու հավելվածը որոշում էին միայն Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանագիծը՝ սկսած Սև ծովի ափին գտնվող Սարպ գյուղից մինչև Ներքին Ղարասու գետի՝ Արաքս թափվելու տեղը: Այսինքն՝ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով գծանշված հայ-թուրքական պետական սահմանների միջև էական տարբերություն չկա: Կատարվել են միայն **խմբագրական-սրբագրական որոշ ուղղումներ**: Սակայն սահ-

152 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 75, գ. 21, թ. 164-165, ֆ. 114, ց. 2, գ. 133, թ. 17, «Հայաստանը փոստաթղթերում», էջ 524-525, **Նաթալի Շ.**, Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի), «Արարատ» մատենաշար, N 25, Պելլորո, 1957, էջ 66-67, տես նաև ДВП СССР, т. 4, էջ 427-428:

153 Այս առնչությամբ հարկ է հիշեցնել, որ գրականության մեջ և տարբեր մակարդակներով թյուրիմացաբար երբեմն արտահայտվում են մտքեր, թե իբր Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Թուրքիան Նախիջևանի հետ չի ունեցել ընդհանուր սահման, և իբր ավելի ուշ Իրանը և Թուրքիան տարածքային փոխանակություն են կատարել, ինչի հետևանքով վերջինս ձեռք է բերել Նախիջևանի հետ կապող մերձարաքսյան նեղ լեզվակղզի փոխարենը Իրանին զիջելով Ուրմիո լճի ավազանի Կոտուր-Ջագրոշի լեռնային որոշ հատվածներ: Թուրքիայի և Իրանի միջև 1931-1932 թթ. իրոք կատարվել է տարածքային փոխանակում, սակայն դա վերաբերել է ոչ թե թուրք-ադրբեջանական սահմանային գոտի ստեղծելուն, որը, ինչպես արդեն ասվել է, մինչ այդ էլ գոյություն ուներ, այլ, կապված է եղել Մեծ և Փոքր Մասիս լեռների շրջանում քրդական ապստամբության հետ: Թուրքիայի խնդրանքով Իրանին պատկանող Փոքր Մասիսի մերձակա մի ոչ մեծ տարածք փոխանակվել է թուրք-իրանական սահմանի հարավում գտնվող թուրքական մի հողաշերտի հետ: Դրա նպատակը Փոքր Մասիս լեռան շրջանի քրդերի կողմից գեճ-գինամթերքի փոխադրման ճանապարհը փակելն էր և քրդերի ապստամբությունը ճնշելը (տես «Նախիջևանի հիմնահարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում», Եր., 2001, էջ. 82-83, 148-149, 165-167):

մանագծման աշխատանքների ընթացքում խորհրդային պատվիրակության ու մասնավորապես նրա սահմանային հանձնաժողովի, կարելի է ասել, անվութության հետևանքով Աղբաբայի (Ամասիայի) տեղամասի մի քանի՝ Թիխնիս, Մեծ Դընլի և Դըզըլ-դաշ բնակավայրերն իրենց շրջակա տարածքներով հաղորդակցության դժվարության պատճառաբանությամբ թողնվել են Թուրքիայի կազմում, և սա այն դեպքում, երբ անգամ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով դրանք մնում էին Հայաստանի կազմում:

1921 թ. դեկտեմբերի 10-ին Թիֆլիսում համապատասխան քարտեզագրմամբ հաստատվեց թուրք-անդրկովկասյան սահմանագիծը, որը տառացիորեն կրկնում էր Մոսկվայի պայմանագրով գծվածը¹⁵⁴: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի և Նախիջևանի սահմանագծին, ապա Կարսի պայմանագրով ՀՄԽԸ կազմում ներառվեց նախկին Երևանի գավառի հարավ-արևելքում գտնվող **եռանկյունի** մի հատված՝ շուրջ 260 քառ. կմ, և վերջին սահմանակետը դարձավ **Արագդայան (Երասխ) գյուղ-կայարանը**, ինչպիսին է առ այսօր:

7. Կարսի պայմանագրի իրավական գնահատականը

Միջազգային պայմանագրային իրավունքով վավերական է համարվում միջազգային այն պայմանագիրը, որը կնքվել է նրա նորմերին համապատասխան: Դրա պահանջներից մեկը պայմանագիրը կնքող կողմերի իրավահավասարությունն է: Այս տեսանկյունից վիճարկելի է խորհրդայնացած Հայաստանը՝ որպես բանակցային կողմ, սուվերեն պետություն համարելը: Բացի այդ, միջազգային իրավունքի համաձայն, պայմանագիրը համարվում է անվավեր, եթե կնքվել է կողմերից մեկի կամ նրա ներկայացուցչի նկատմամբ ուժի կիրառման կամ այն կիրառելու սպառնալիքի միջոցով: Նախ՝ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում խորհրդային կառավարության գործողությունները և՛ իրավական, և՛ քաղաքական տեսանկյունից հակասում էին ՌՄԴԽԸ և ԽՍՀՄ սահմանադրությունների ոգուն ու սկզբունքներին, ազգային հարցում ՌԿ(ք)Կ-ՀամԿ(ք)Կ որոշումներին: Օրինակ՝ ոտնահարվում էին խորհրդային սահմանադրություններում հռչակվող ազգերի ազատ ինքնորոշման, դաշնային պետության սուբյեկտների ինքնիշխանության, իրավահավասարության, սահմանների անխախտելիության, ժողովուրդների իրավահավասարության և այլ դրույթներ¹⁵⁵:

Հստակեցման կարիք ունի ԽՍՀՄ կազմավորումից հետո ՌՄԴԽԸ-ի և անդրկովկասյան հանրապետությունների մինչ այդ կնքած պայմանագրերի իրավահաջորդության հարցը: ԽՍՀՄ կազմավորումից հետո

154 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ.185-187:

155 Տե՛ս ՌՍՖՍՀ Սահմանադրություն (հիմնական օրենքը), Մոսկվա, 1918, էջ 4, 7, 9, Первая конституция Союза СССР, сборник документов, М., 1948, էջ 147, ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос, книга 1, 1918-1933 гг., М., 2005, էջ 47-48:

եթե ՌՍԴԽՀ-ի կնքած միջազգային պայմանագրերը, այդ թվում՝ Մոսկվայի- նը, իրավահաջորդության ուժ ունեն ԽՍՀՄ կառավարության համար, ապա Կարսի պայմանագիրը տվյալ դեպքում Հայաստանի համար իրավապայմանագրային առումով ճանաչելի ու ընդունելի չէ: Բանն այն է, որ Կարսի պայմանագրի կնքումից հետո միայն Հայաստանը (ՀՍԽՀ) իր պետաիրավական իրավասությունները նախ՝ 1922 թ. մարտին, փոխանցեց Անդրդաշնությանը, այնուհետև՝ 1922 թ. դեկտեմբերի սկզբներին՝ Անդրկովկասյան Դաշնային Հանրապետությանը, իսկ նույն ամսի 30-ին՝ ԽՍՀՄ-ին: Փաստորեն, ԽՍՀՄ կազմավորմամբ ու դրանով իսկ Խորհրդային Հայաստանի՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտի անկախության լիակատար կորստով դժվար է ասել՝ Կարսի պայմանագիրը պահպանո՞ւմ է իր միջազգային իրավական ուժը: Այս առնչությամբ հետաքրքիր է Գ. Չիչերինի՝ 1923 թ. հունվարի 27-ին Լոզանից արտգործոժողկոմի տեղակալ Մ. Լիտվինովին ուղղված նամակի հետևյալ դիտարկումը. «**Բավականին բարդ կլինի Կարսի պայմանագրի հարցը, քանի որ միջազգային բոլոր իրավասությունները անցնում են Միությանը, ուստի Կարսի պայմանագիրը դադարում է գոյություն ունենալուց** (ընդգծումը մերն է – Ա. Հ.)»¹⁵⁶: Եթե խնդիրը դիտարկում ենք այս տեսանկյունից, ապա բոլոր հիմքերն ունենք անդելու, որ Կարսի պայմանագիրը միջազգային իրավական ուժ չունի:

Դառնալով Հայաստանի տարածքներին՝ իրավական առումով Կարսի պայմանագրի աղաղակող անարդարությունը թերևս Սուրմալուի գավառը և Երևանի գավառի մի մասը Թուրքիային հանձնելն էր: Բանն այն է, որ պայմանագրում իրավաբանական ձևակերպման առումով հակասություն կա: Կարսի պայմանագրի 2-րդ հոդվածում, կրկնելով Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածը, ասվում է. «Ներկա պայմանագրով Թուրքիա հասկացության մեջ մտնում են 1920 թ. հունվարի 28-ին թուրքական ազգային համաձայնությամբ (Ազգային ուխտ) ընդունված սահմանները»¹⁵⁷: Մինչդեռ թուրքական «Ազգային ուխտ»-ը նախատեսում էր Թուրքիայի սահմաններում ներառել այն տարածքները, որոնք Օսմանյան կայսրության կազմում էին մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: Դա նշանակում է, որ Սուրմալուի գավառը, էլ չենք խոսում Նախիջևանի գավառի մասին, դուրս էր մնում թուրքական «Ազգային ուխտ»-ի պահանջների շրջանակից: Այդ երկու գավառները՝ շուրջ 10 հազար քառ. կմ, ժամանակին Ռուսաստանին էին միացվել Թուրքմենչայի ռուս-պարսկական հայտնի պայմանագրով և չեն պատկանել Թուրքիային:

Վերը ասվածը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ խորհրդային կողմը թե՛ Մոսկվայի և թե՛ Կարսի բանակցություններում առնվազն կարող էր

156 «Геноцид армян», т. 2, ч. 1, с. 612.

157 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 54, թ. 1, գ. 56, թ. 34:

պնդել թուրքերի իսկ ներկայացրած «Ազգային ուխտ»-ի պահանջը՝ դուրս թողնելով Սուրմալուի գավառը, որի դեպքում հայ-թուրքական սահմանը կանցնե՞ր ոչ թե Ախուրյան-Արաքս գետերի հունով, այլ Ախուրյան գետով-Հայկական Պարով և Մեծ ու Փոքր Մասիսների գագաթներով: Բայց այս առնչությամբ մեջտեղ էր գալիս ինչպես Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի, այնպես էլ Բաթումի խնդիրը: «Ազգային ուխտ»-ով Բաթումի մարզը Թուրքիայի մաս էր կազմելու: Սակայն խորհրդային կողմը կտրակա-նապես պահանջ դրեց, որ Անդրկովկասի գլխավոր ծովային նավահանգիստը (դարպասը) պետք է թողնվի Վրաստանին՝ Բաթում քաղաքը դարձնելով առևտրի համար բաց և մարզին տալով ինքնավարության կարգավիճակ: Եվ այդպես լուծվեց Բաթումի վիճահարույց խնդիրը: Որպես արդյունք՝ Սուրմալուի գավառը **Երևանի գավառի՝ Արաքսի աջ ափի հողաշերտի** հետ, որը դարձյալ չէր մտնում թուրքական «Ազգային ուխտ»-ի մեջ, անցավ Թուրքիային, իսկ Բաթումն իր շրջակայքով, որը մտնում էր «Ազգային ուխտ»-ի մեջ, թողնվեց Վրաստանին: Ստացվեց այնպես, որ հայկական հողի և անգամ Ալեքսանդրապոլի դեպոյի գույքի հաշվին Վրաստանը իբրև փոխհատուցում ստացավ Բաթումը: Ինչպես տեսնում ենք, կողմերի միջև պարզապես տարածքային առևտուր է ընթացել՝ դարձյալ ի վնաս Հայաստանի ու հայ ժողովրդի: **Այս կապակցությամբ թերևս կարելի է հարց բարձրացնել այն մասին, որ քանի որ Բաթումի խնդիրը լուծվել է հայկական բնիկ Սուրմալուի գավառի՝ թուրքերին նվիրաբերմամբ, ուստի ներկայիս վրաց իշխանությունների հետ հարկ է բանակցել Բաթումի նավահանգստից լայնորեն օգտվելու արտոնություններ ստանալու համար:**

Կարսի պայմանագրի կնքումից և սահմանային խնդիրների կարգավորումից հետո այն պետք է հաստատվեր, և կողմերի միջև վավերագրերի փոխանակում կատարվեր: Մոտ երկու ամիս անց՝ 1921 թ. դեկտեմբերի 10-ին, Թիֆլիսում հաստատվեց թուրք-անդրկովկասյան սահմանագիծը¹⁵⁸: 1922 թ. գարնանը նախապատրաստվեց Կարսի պայմանագրի վավերացումը: Խորհրդային կողմը որոշել էր Կարսի պայմանագիրը վավերացնել Անդրկովկասյան Դաշնության խորհրդի նիստում: Սակայն թուրքական կողմը, իրագեկվելով այդ մասին, գտավ, որ այդպիսի վավերացումը իրեն չի բավարարում, և այն պետք է վավերացվի յուրաքանչյուր հանրապետության կողմից առանձին-առանձին¹⁵⁹: Թուրքերին առանձնապես հետաքրքրում էր, որ պայմանագիրը վավերացվի Հայաստանի կողմից: Բանն այն է, որ նախապատրաստվում էր Լոզանի կոնֆերանսը: Թուրքերը գիտեին, որ կոնֆերանսի օրակարգ է ներառվել Հայկական հարցը: Այդ իսկ պատճառով իրենց ապահովագրելու համար պետք էր ունենալ Հայաստանի կողմից վավերացված պայմանագիր, որ-

158 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 21, թ. 185-187:

159 Տե՛ս **Զոհրաբյան Է. Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 301-302:

պեսզի կոնֆերանսում խոսակցություններ չլինեին, թե Անդրկովկասյան Դաշնության խորհրդի հաստատածը հայ ժողովրդի կամքով չի եղել: Այս հարցում ևս կատարվեց Թուրքիայի ցանկություն-պահանջը, և յուրաքանչյուր հանրապետություն առանձին-առանձին վավերացրեց Կարսի պայմանագիրը: 1922 թ. մարտի 20-ին ՀՍԽՀ Կենտգործկոմը, իր արտահերթ նստաշրջանում քննելով Կարսի պայմանագիրը (գեկուցող՝ արտգործժողկոմ Ա. Մռավյան), միաձայն որոշեց. «Անուր խաղաղություն հաստատելու և բարեկամական փոխհարաբերությունները ամրապնդելու նպատակով ընդունել, հաստատել և վավերացնել սույն պայմանագիրն իր ողջ բովանդակությամբ»¹⁶⁰: Այս կապակցությամբ նախկին դիվանագետ և պատմաբան Արա Պապյանը խնդրահարույց է համարում Կարսի պայմանագրի օրինակես վավերացված լինելը: «Մեզ չի հաջողվել,- գրում է հեղինակը,- տպագիր աղբյուրներում գտնել հիշատակում ՀՍՍՀ (պետք է լինի ՀՍԽՀ - Ա.Հ.) որևէ կառույցի կողմից Կարսի պայմանագրին պաշտոնական անդրադարձած, առավել ևս վավերացրած, լինելու մասին»¹⁶¹: Մեր կողմից բերված վավերագրերը հերքում են վերոնշյալ պնդումը: Կարսի պայմանագրի վավերացված օրինակների փոխանակությունը կատարվեց 1922 թ. սեպտեմբերի 11-ին Երևանում: Վավերագրերի փոխանակումից հետո՝ 1922 թ. վերջերից, սկսվեցին սահմանանշման և սահմանաքարերի տեղադրման աշխատանքները¹⁶²:

Սահմանագծման աշխատանքների ավարտից հետո՝ 1926 թ., հաստատվեց խորհրդա-թուրքական պետական սահմանագծի գլխավոր արձանագրությունը¹⁶³: Այդ փաստաթղթի ստորագրումը նշանակում էր վերահաստատել Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով ու դրանց հավելվածներով գծված սահմանները, այսինքն՝ ձանաչել հայկական հողերի բռնագավթումը: Տասնամյակներ անց, նկատի առնելով, որ տեղի են ունեցել սահմանային գետերի և հեղեղատների հունների փոփոխություններ, ԽՍՀՄ և Թուրքիայի կառավարությունները 1967 թ. փետրվարի 28-ին ստորագրեցին համապատասխան արձանագրություն, որով որոշվեց ստեղծել խորհրդա-թուրքական համատեղ հանձնաժողով՝ պետական սահմանների տեխնիկական հարցերը լուծելու համար: 1969 թ. ստեղծվեց խորհրդա-թուրքական այդ համատեղ հանձնաժողովը: Դրանից հետո՝ մինչև 1973 թ., կատարվեցին վերասահմանագծման համատեղ աշխատանքներ ցամաքային ու գետային հատվածներում՝ պետական սահմանները համապատասխանեցնելով 1926 թ. հաստատված խորհրդա-թուրքական պետական սահմանագծի գլխավոր արձանագրությանը: Վերասահմանագծման աշխատանքների ավարտից հետո՝ 1973 թ. դեկտեմբերի 1-29-ը, Թուրքիայի մայրաքաղաք Ան-

160 ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 30, գ. 19, մաս 2, թ. 464, ֆ. 4010, գ. 1, գ. 34, թ. 10:

161 Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները (հողավածների ժողովածու), Եր., 2007, էջ 27:

162 Տե՛ս Хармандарян С. В., նշվ. աշխ., էջ 204):

163 Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Եր., 2008, N 1, էջ 190:

կարայում տեղի ունեցավ խորհրդա-թուրքական համատեղ հանձնաժողովի եզրափակիչ նստաշրջանը: Այնտեղ ստորագրվեցին մի շարք փաստաթղթեր՝ խորհրդա-թուրքական պետական սահմանագծի նկարագրության արձանագրությունը, դրան կից սահմանային քարտեզ-հավելվածը, սահմանային նշանների արձանագրությունը, ինչպես նաև արձանագրություններ սահմանանշանների, դրանց հսկման, պահպանման, նորոգման և վերականգնման վերաբերյալ: Վերջում ընդունվեց համապատասխան կոմյունիկե, որում ամրագրվեց **խորհրդա-թուրքական պետական սահմանների ամբողջականության և անխախտելիության մասին դրույթը**: Դա նշանակում էր, որ ԽՍՀՄ-ը մեկ անգամ ևս ընդունում էր խորհրդա-թուրքական սահմանների անփոփոխելիությունը: Դա միաժամանակ նշանակում էր, որ վերահաստատվում է Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի «օրինականությունը» և դրանցով գծված սահմանները: Այս կապակցությամբ դրվատանքի է արժանի համատեղ հանձնաժողովում Հայկ. ԽՍՀ ներկայացուցիչ գնդ. **Գուրգեն Նալբանդյանի** խիզախ քայլը: 1973 թ. դեկտեմբերի 29-ի եզրափակիչ նիստում ներկայացված փաստաթղթերի ստորագրման ժամանակ գնդապետ Գ. Նալբանդյանը, ընդդիմանալով խորհրդային կողմի միակողմանի զիջողականությանը, իբրև բողոքի նշան չմասնակցեց փաստաթղթերի ու կոմյունիկեի ստորագրմանը՝ դրանով հասկացնելով, որ հայկական հողերի հարցը օրակարգից հանված չէ¹⁶⁴:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի երրորդ Հանրապետության երեք տասնամյակներին Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի վերաբերյալ պաշտոնական դիրքորոշմանն ու գնահատականին, Հայաստանի կառավարությունն անշուշտ դատապարտել է այդ անարդար ու կողոպտիչ պայմանագրերը, սակայն հասկանալիորեն չէր կարող պետական մակարդակով դրանք հատուկ քննարկման նյութ դարձնել, քանզի կաշկանդված էր Մոսկվայի պայմանագրի իրավատեր իր ռազմավարական դաշնակցի հետ ձևավորված համատեղ անվտանգային համակարգով:

164 Տե՛ս **Ավագ Ա., Հարությունյան**, Հայկական հողերի հարցը խորհրդա-թուրքական բանակցություններում (1967-1973 թթ.): Գնդապետ Գուրգեն Նալբանդյանի գաղտնի գեկուցագիրը և կից փաստաթղթերը, «Վեմ», Եր., 2009, N 2, Հավելված, էջ I -XXVII.

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ 100-ամյա հեռավորությունից այսպիսին է իրենց էությանը, հետապնդած նպատակներով, կառուցվածքով ու բովանդակությամբ սերտորեն կապված ու միմյանց շարունակությունը հանդիսացող Մոսկվայի՝ 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական «**բարեկամության և եղբայրության**» և ապա Կարսի՝ 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի թուրք-անդրկովկասյան «**ազգերի եղբայրության և անխախտ ու անկեղծ բարեկամության**» պայմանագրերի իրական պատմությունը: Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար այս պայմանագրերի ամենածանր հետևանքն այն եղավ, որ **գործնականում Հայաստանը բաժանվեց Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև:**

Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը ծնող պատճառները բազմաթիվ են. 1920 թ. գարնան-ամռան ընթացքում մերձեցան և փաստորեն դաշն կազմեցին բոլշևիկյան Ռուսաստանը և քեմալական Թուրքիան: Վերջինս, ռազմաֆինանսական համակողմանի օգնություն ստանալով Ռուսաստանից և առաջնորդվելով թուրքական «Ազգային ուխտ»-ի պահանջներով, 1920 թ. աշնանը պատերազմ սանձազերծեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Հայաստանը ծանր պարտություն կրեց թուրք-հայկական պատերազմում, նրա տարածքների մի զգալի մասը բռնազավթվեց, և դեկտեմբերի 2-3-ին կնքվեց Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը, որը Հայաստանի խաղաղ խորհրդայնացմանը ու իշխանափոխությանը, փաստորեն, իրավական ուժ չունեցավ և ոչ էլ վավերացվեց իբրև փաստաթուղթ:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո նրա նոր իշխանությունների հետ նոր պայմանագրի կնքումը հետաձգվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ ստորագրվեց Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագիրը, որն էլ գործնականում կանխորոշեց Հայաստանի բաժանման արդյունքների վավերացումը Կարսում:

Սույն հրապարակման մեջ քննության առնվող Կարսի պայմանագիրը կարելի է անգամ դիտարկել որպես Մոսկվայի պայմանագրի մի յուրատեսակ հավելված: Փաստերը համոզում են, որ Վ. Լենինի գլխավորած ՌՄԴԽՀ կառավարությունը և ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Քաղբյուրոն ոչ հայանպաստ կեցվածք ընդունեցին ոչ միայն հայ-թուրքական սահմանային խնդրում, այլև Լեռնային Ղարաբաղի հարցում, որը խորհրդային պետության համար ընդամենը ներքին խնդիր էր: Այստեղ երկրամասի պատմական, էթնիկ ու մշակութային պատկանելիությունը գոհաբերվեց մուսուլմանական Արևելքի հետ կապվելու «կեղծ հեղափոխական» ձգտումներին:

Դիտարկելով Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող տարածքային-սահմանային և այլ հարցերի արծարծումները ռուս-թուրքական հարաբերությունների ծիրում՝ դժվար չէ նկատել,

որ դրանք անթաքույց գոհաբերվել են կողմերի ծավալապաշտական շահերին: Բայց եթե խորհրդային կողմը գործել է քիչ թե շատ քողարկված, ապա քեմալականը՝ բացահայտ հակահայ օրակարգով:

Մոսկվայի և հատկապես նրա քույր Կարսի պայմանագրերով բոլշևիկյան Ռուսաստանը, իր ընթացիկ քաղաքական շահերի թելադրանքով գործարքի մեջ մտնելով քեմալական Թուրքիայի հետ, գործնականում ձախողեց Հայկական հարցի՝ Սևրի պայմանագրով ու հայ-թուրքական սահմանների մասին ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի Իրավարար վճռով միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան լուծումը: 1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին «Правда»-ում տպված Ի. Ստալինի հայտնի հողվածի լայիրշ արտահայտությունը, թե «այսպես կոչված հայկական «հարցը», որի համար գլուխ էին կոտրում իմպերիալիստական դիվանագիտության հին գայլերը, միայն խորհրդային իշխանությունը կարողացավ լուծել»¹⁶⁵, հիրավի, դառը հեգնանք էր հայոց պատմությանն ու նրա ճակատագրին:

Ի. Ստալինի արտահայտած միտքը փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ 1922 թ. մարտի 1-ին, բառացիորեն կրկնեց Մ. Բենալը ԹԱՄԺ-ում արտասանած ճառում: Նա, բարձր գնահատական տալով Կարսի պայմանագրին, նշում էր. «Այսպես կոչված «հայկական հարցը», որը ցանկանում էին լուծել ավելի շուտ, կապիտալիստական աշխարհի տնտեսական շահերով՝ գտավ իր ամենաձիշտ լուծումը Կարսի պայմանագրում»¹⁶⁶: Կարելի է ասել, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը իրար այնքան մոտ էին ու նման, որքան Ի. Ստալինի և Մ. Բենալի վերոհիշյալ գնահատականները:

Առաջին աշխարհամարտում պարտված և այդ ընթացքում Հայոց ցեղասպանությունն իրականացրած Թուրքիան, միջազգային հանրության կողմից պատասխանատվության կանչվելու փոխարեն կեղծ բարեկամություն խաղալով բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ, ոչ միայն պատիժ չկրեց իր ցեղասպան քաղաքականության համար ու չվերադարձրեց Սևրի պայմանագրով նախատեսված Արևմտահայաստանի նահանգները, այլև Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով որպես պարզև ստացավ Արևելահայաստանի տարածքների մի մասը: Ավելին՝ քեմալականները գերակատարեցին «Ազգային ուխտ»-ով նախատեսված իրենց տարածքային պահանջների պլանը: Նրանք տիրացան նաև Սուրմալուին և Նախիջևանին, երկրամասեր, որոնք երբևէ թուրքերին չէին պատկանել. Սուրմալուն՝ հայ ժողովրդի պատմական խորհրդանիշ Մեծ ու Փոքր Մասիսներով, պահեցին իրենց, իսկ Նախիջևանը նվիրեցին Ադրբեջանին:

Այսպիսով՝ հանրագումարի բերելով Մոսկվայի և նրա դուստր Կարսի անարդար ու անօրինական պայմանագրերի արդյունքները թվերի լեզվով՝

165 «Правда», 4 декабря 1920 г.

166 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 162, թ. 20-21:

կարելի է եզրակացնել, որ 1921 թ. հակահայ այդ գործարքներով Հայաստանից ու հայ ժողովրդից խլվեց և Թուրքիային ու Ադրբեջանին միացվեց 20700 + 5500 + 4160 = 30360 քառ. կմ տարածք, որը, ինչպես նկատում ենք, ավելի մեծ էր, քան այն ժամանակվա Խորհրդային Հայաստանի (ՀՍԽՀ) ու նրա իրավահաջորդ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքը՝ 29.8 հազ. քառ. կմ, էլ չենք խոսում Սևրի պայմանագրով Հայաստանին ու հայ ժողովրդին վերադարձվելիք՝ Արևմտահայաստանի ավելի քան 90 հազ. քառ. կմ կազմող հողերի կորստի մասին:

Հատկանշական է, որ Կարսի բանակցություններում Թուրքիան սակարկեց և այդպես էլ Հայաստանին չվերադարձրեց ընդամենը 860 հազար մ² կազմող Անիի ավերակները և դրա շրջակայքում գտնվող մի քանի գյուղեր: Քանզի քաղաքական անցանկալի նախադեպը կամ հեռանկարը հաշվի առնելով էր, որ թուրքերը մերժեցին նույնիսկ այդ համեստագույն առաջարկը:

Եթե խնդիրը դիտարկենք միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, ապա Մոսկվայի և դրա կրկնօրինակ Կարսի պայմանագրերը անօրինական, կողոպտիչ գործարքներ են, չունեն պարտադիր բնույթ, ուստիև դրանք կարելի է համարել անվավեր, որովհետև Վիեննայի 1969 թ. մայիսի 23-ի կոնվենցիայի 52-րդ հոդվածում նշվում է. «Պայմանագիրը համարվում է առչինչ, եթե այն կնքվել է ուժի սպառնալիքով կամ ընդունվել է միջազգային իրավունքի սկզբունքների խախտումով»¹⁶⁷: Եթե այս հոդվածը տարածենք խնդրո առարկա երկու՝ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի վրա, ապա ստացվում է, որ Մոսկվայինը կնքվել է պայմանագրային իրավունքի սկզբունքների կոպիտ խախտումով, իսկ դրա պատճենումը Կարսում կատարվել է Հայաստանի վրա քաղաքական ու բարոյական ճնշման ու ներազդման միջոցով:

Թե՛ Մոսկվայի և թե՛ Կարսի պայմանագրերը կնքվել են միջազգային իրավունքի նորմերի անտեսմամբ, մի ամբողջ ժողովրդի օրինական շահերի ոտնահարմամբ, ուստի 100 երկարուձիգ տարիներ հայ ազգը չի հաշտվել և չի հաշտվելու դրանց հետ, մինչև որ չվերականգնվի արդարությունը: «Մոսկվայի և դրա հետևանք հանդիսացող Կարսի պայմանագրերով, - նշում է իրավագետ-միջազգայնագետ Յու. Բարսեղովը, - ոչ միայն հայ ժողովուրդը զրկվեց իր հայրենիքի մեծագույն մասից, այլև ցեղասպանություն տեսած հայ գաղթականությունը զրկվեց իր կորցրած հայրենիքը վերադառնալու և ապրելու իրավունքից: Նա դարձավ քշված, աստանդական, առանց հայրենիքի ժողովուրդ»¹⁶⁸: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը ինքնանպատակ չէ և չի կարող մնալ անհետևանք: Դա ներառում է պահանջատիրությունը՝ տարածքային փոխհատուցումը, որպեսզի իր հայրե-

167 «Геноцид армян», т. 2, ч. 2, М., 2005, с. 435.

168 Նույն տեղում, էջ 441:

նիքը կորցրած ժողովուրդը գոնե մասամբ վերագտնի այն: Ուստի Հայաստանի Հանրապետությունն ունի իրավական, քաղաքական և պատմական բավարար հիմքեր՝ միջազգային մակարդակով բարձրացնելու այդ հարցը:

Մոսկվայի և դրա կրկնօրինակ Կարսի անարդար պայմանագրերի մասնակի ուղղման փորձ կատարվեց Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին՝ 1945-1946 թթ., երբ կտրուկ փոխվել էր միջազգային դրությունը և աշխարհաքաղաքական հիմնական դերակատարների ուժերի հարաբերակցությունը: ԽՍՀՄ ղեկավարությունը, հաշվի առնելով պատերազմի տարիներին Թուրքիայի անթաքույց գերմանամետ դիրքորոշումը, 1945 թ. ամռանը Բեռլինի (Պոտսդամի) հաշտության կոնֆերանսում հարց բարձրացրեց Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու առնվազն 1921 թ. պայմանագրերով Թուրքիայի կողմից անարդարացիորեն խլված Կարսը, Արդահանը և Սուրմալուն: Սակայն հետպատերազմյան իրադրության փոփոխման հետևանքով ԽՍՀՄ ղեկավարությունը Ի. Ստալինի մահից ամիսներ անց՝ 1953 թ. մայիսի 30-ին, պաշտոնապես հայտարարեց Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից հրաժարվելու մասին¹⁶⁹:

Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրին քաղաքական և իրավական գնահատական տալու մասին հարց բարձրացվեց արդեն «Վերակառուցման» փուլում՝ 1989 թ. ԽՍՀՄ ժողովուրդների առաջին համագումարում, որին, սակայն, ընթացք չտրվեց¹⁷⁰: Հայաստանի անկախության արշալույսին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը փաստաթղթեր պատրաստեց հակահայկական բոլոր պայմանագրերն, այդ թվում՝ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը անօրինական լինելու, ուժով ու սպառնալիքներով հայ ժողովրդին պարտադրված լինելու մասին, որին, սակայն, Հայաստանի սպազգային իշխանությունները ընթացք չտվեցին:

Ներկայումս ՄԱԿ-ի ու միջազգային բազմաթիվ կառույցների լիարժեք անդամ Հայաստանի Հանրապետությունը և մեծ աղետներ տեսած համայն հայությունը ունեն պատմական, քաղաքական և իրավական բավարար հիմքեր ու փաստարկներ՝ պետական մակարդակով միջազգային դատական ատյաններում բարձրացնելու և քննարկելու Մոսկվայի և դրա հետևանք հանդիսացող Կարսի պայմանագրի օրինականության հարցը՝ դրանք Հայաստանին վերաբերող մասով անվավեր ճանաչելու՝ **դենոնսացիայի** ենթարկելու և իրենց բռնազավթված հողերին պահանջատեր լինելու համար: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի առնչությամբ անհրաժեշտ է պետական, գիտական, հասարակական քննարկումների միջոցով նախապատրաստել հայ-թուրքական հարաբերությունները վերջնականապես

169 Տե՛ս «Դաշնակից երեք տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը» (փաստաթղթերի ժողովածու), Եր., 1989, էջ 591: Այդ նույն միտքը վերահաստատվեց 1978 թ. կնքված խորհրդա-թուրքական միջպետական պայմանագրով:

170 Տե՛ս **Պալոյան Գ. Ա.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., 1999, էջ 494:

կարգավորող (քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, հումանիտար և այլ բնույթի) համապարփակ պայմանագրերի նախագծերի փաթեթ: Մինչ այդ Հայաստանը կարող է պաշտոնապես հայտարարություն անել Թուրքիայի հետ միջպետական պայմանագրային հարաբերությունները չկարգավորված լինելու, այսինքն՝ կողմերի միջև հաշտության պայմանագրի բացակայության մասին:

Մեր ժամանակներում, եթե անգամ պետական մակարդակով հնարավոր չլինի միջազգային ասոյանների օրակարգ ներառել և առաջադրել Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական և Կարսի հոկտեմբերի 13-ի թուրք-անդրկովկասյան պայմանագրերի վերանայման պահանջը, այդուհանդերձ, հակահայ այդ գործարքները երբեք չեն կարող ջնջվել հայ ժողովրդի պատմական հիշողությունից: Այս պայմաններում խոսք լինել չի կարող հայ-թուրքական հաշտեցման մասին, էլ չենք ասում, որ հնարավոր հաշտեցման, անգամ սահմանները բացելու համար Թուրքիան առաջ է քաշում Կարսի պայմանագրի ճանաչման, Հայոց ցեղասպանության մոռացության, պահանջատիրությունից հրաժարվելու և այլ նախապայմաններ:

Ահա սա է 100-ամյա դառը ճշմարտությունը Կարսի պայմանագրի մասին:

Արարատ Մ. Հակոբյան – գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են Հայաստանի 20-րդ դարի քաղաքական պատմության առանցքային հիմնահարցերը: Հրատարակել է բազմաթիվ մենագրություններ Հայաստանի Հանրապետության 1918-1920 թթ. պատմության, հայ քաղաքական կուսակցությունների, Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի, 1937 թվականի քաղաքական բռնաճնշումների վերաբերյալ:

Summary

THE 1921 KARS TREATY IN THE FATE OF ARMENIAN PEOPLE

A critical view from a centennial distance

Ararat M. Hakobyan

Doctor of Sciences in History

Key words – Turkish-Transcaucasian Treaty of Kars, Turkish - Transcaucasian Conference, Treaty of Moscow, emptying of Alexandropol Province, “Memorandum” of Armenia’s demands, K. Karabekir, Ya. Ganetski, ruins of Ani, Koghb salt mines, Kars-Erzurum railway workshops, Arazdayan (Yeraskh) village-station, denunciation.

The period of 1920-1921 appeared to be fateful for Armenia and the Armenians. During these two years, the Republic of Armenia suffered a defeat from

Kemalist Turkey and lost its independence. One part of the republic was occupied by Turkey and the Soviet power was established in another part. It was in this period that the Armenian-Turkish border-territorial issues appeared under consideration and were later stipulated in the Treaty of Alexandropol on December 3, 1920, in the Treaty of Moscow on March 16 (18), 1921, and in the Treaty of Kars on October 13 of the same year. Though the mentioned treaties are viewed as a whole, as far as their legal succession and contents are concerned, the Treaties of Moscow and Kars are quite similar.

The Treaty of Alexandropol appeared to be the outcome of Armenia's severe defeat and the aggression carried out by Kemalist Turks. The Treaty of Moscow was the result of the Soviet-Turkish rapprochement and the Treaty of Kars actually was the repetition of the Treaty of Moscow, signed by the delegations of three Transcaucasian Republics on the directive issued by the Central Bolshevik authorities.

Since the Armenian-Turkish Treaty of Alexandropol was not legally valid from the stand-point of the international law, it could not impose any legal obligations on the government of Soviet Armenia (Armenian Revolutionary Committee) and was not implemented for the following reasons: 1. At the moment when the treaty was signed, a change of power had taken place in Armenia. 2. The treaty was ratified neither by Armenia, nor by Turkey.

On March 16, 1921, without Armenia's knowledge and involvement, Soviet Russia and Turkey signed a treaty in Moscow which in its territorial-border terms actually repeated the Treaty of Alexandropol. On October 13 of the same year, the Soviet Armenian delegation was compelled to sign a treaty in Kars, which ratified and legalized the terms of the Treaty of Moscow. Thus, the Treaties of Moscow and Kars secured the Turkish claims regarding their intrusion into Armenian territory, as it was claimed by their "National Oath" in January 1920. Furthermore, Russia ceded Surmalu District to Turkey, which had never been under the Ottoman Empire before and had not been claimed by the "National Oath".

The Treaties of Moscow and Kars led Armenia to lose more than a half of its genuine eastern Armenian territories. In consequence of the mentioned treaties, Turkey incorporated Kars Province with its 17,250 square kilometers, and Surmalu District covering 3,450 sq. km, making 20,700 sq. km of the Eastern Armenian lands, in total. Besides, Turkey demanded that the region of Nakhichevan covering 5,500 sq. km should be placed under the protection of its kin Azerbaijan. If we consider, that Mountainous Karabakh, which covers 4,160 sq. km also had to be annexed to Azerbaijan on the resolution by the Caucasian Bureau of the Central Committee of Russian Communist (Bolshevik) Party made on July 5, 1921, then almost 10,000 sq. km of Armenian territories had been granted to Azerbaijan. To sum up, one can

conclude that in 1920-1921, Armenia was deprived of more than the half of its actual territory (20,700+9,660=30,360 sq. km). As we can see, this area is even larger than that of Soviet Armenia and its legal successor Republic of Armenia.

The main clue to the Soviet Russian Government making such allowances for Turkey should not be sought in the susceptibility of the Soviet state of those times, but in the essence of its Eastern policy. As far as the Bolshevik Government considered Turkey to be the centre of world revolution in the East, and tried to implement this futile plan, it urged and encouraged the Kemalists by all possible means, including gold allotments, arms and ammunitions supply, as well as meeting their territorial claims. Unfortunately, the territories had been ceded to Turkey mostly to the detriment of Armenia and vital interests of the Armenian people. At the same time, Soviet Russia made advances to Turkey for it not to join the Entente. However, we are of opinion, that Soviet Russia had not nurtured any deliberate anti-Armenian policy. Armenia just appeared to be at the crossroads of big political game and trying to preserve independence in the environment, where there was no room for independence, it had to suffer huge losses.

On the other hand, the Treaty of Moscow reasonably marked a deal. From the stand-point of the international law, the Treaty of Moscow in its part that concerns Armenia, abuses the law, as Moscow had met the territorial claims of the Kemalists at the expense of the Armenian territories in order to prevent them from joining the Entente. Besides, both parties had resolved the issues of the Armenian borders without the knowledge and participation of the Armenian representatives.

Thus, Turkey that had lost World War I and had committed one of the most severe crimes against humanity – the Armenian Genocide, by taking advantage of the discrepancies among the powerful states and pretending to be both revolutionary and comrade of the Bolshevik Russia, instead of being liable before the International Court, got away with the crime it had committed. Not only did it not return Armenia the Western Armenian provinces stipulated by the Treaty of Sèvres but, thanks to the Treaty of Moscow, Turkey also received a significant part of Eastern Armenian territories as a reward.

The policy of false amiability with Russia, conducted by Kemalists, led the Western states consider that they should recognize “New Turkey” and settle their relations with it. That is what actually took place at the Lausanne Conference in 1922-1923.

And as far as the principles and norms of international law are concerned, the Treaty of Moscow and its successor Treaty of Kars, in their parts that concern Armenia are predatory, illegal and not compulsory, and thus they can be regarded as invalid. The boundary delimitations, specified in the mentioned treaties and their appendices are disputable and unacceptable.

The treaties are not eternal. They exist as long as the conditions that bore them do.

At present, the Republic of Armenia and the whole Armenian nation possess sufficient historical, political and legal proofs and arguments to discuss the issue at the state offices, and to take the matter of the legitimacy of the Treaty of Moscow and its successor Treaty of Kars, as far as Armenia is concerned, to the international courts in order to undermine their legitimacy and to denounce them, as well as to restore violated rights and annexed territories.

Резюме

КАРСКИЙ ДОГОВОР 13 ОКТЯБРЯ 1921 ГОДА В СУДЬБАХ АРМЯНСКОГО НАРОДА

Аналитический взгляд на события 100-летней давности

Арарат М. Акопян

Докт. ист. наук

Ключевые слова - Карсский турецко-закавказский договор, Турецко-закавказская конференция, Московский договор, опустошение Александропольского уезда, Меморандум о требованиях Армении, Кязим Карабекир, Яков Ганецкий, развалины Ани, солевой прииск в Кохбе, железнодорожные мастерские Карса и Эрзерума, село-станция Араздаян (Ерасх), денонсация.

1920-1921 годы стали судьбоносными для Армении и армянского народа. В этот период Республика Армения потерпела тяжелое поражение от кемалистской Турции, потеряла независимость, часть Армении была захвачена Турцией, а другая ее часть была советизирована. Именно в этот период началось рассмотрение армяно-турецких территориально-пограничных вопросов, сформулированных в договорах: Александропольском от 2 декабря 1920 года, Московском от 16 (18) марта 1921 года и Карсском от 13 октября 1921 года. Хотя с точки зрения исследователей, три этих договора представляют собой как бы единое целое, в аспекте правопреемственности и содержания схожи только Московский и Карсский договоры.

Александропольский договор являлся следствием проявления агрессии кемалистов и тяжелого поражения Армении. Московский договор же был заключен как результат сближения советско-кемалистских интересов, а Карсский – это, по сути, повтор Московского договора, подписанный представителями

делегаций трех закавказских республик по поручению центральных большевистских властей.

Александропольский армяно-турецкий договор с точки зрения международного права не имел юридической силы, следовательно, он и не мог иметь правовых обязательств для правительства Советской Армении (Армревкома) и, по сути, он так и не был введен в действие, поскольку:

- а) до его подписания в Армении произошла смена власти;
- б) он не был ратифицирован ни Арменией, ни Турцией.

Непризнанные правительства Советской России и Турции, без ведома Армении и без ее участия, 16 марта (по существу 18-ого) 1921 года в Москве заключили договор и разделили между собой армянские территории. А 13 октября того же года делегация Советской Армении была вынуждена подписать в Карсе договор, по которому ратифицировались и узаконивались принципы Московского договора. Таким образом, Московский и Карсский договоры обеспечили исполнение турецкого «Национального обета» от января 1920 года, предусматривающего захват армянских земель. Более того, Россия уступила Турции Сурмалинский уезд бывшей Эриваньской губернии, который никогда не был в составе Османской империи и не входил в территориальные претензии турецкого «Национального обета».

В результате ратификации Московского и Карсского договоров Армения потеряла более половины своих восточно-армянских фактических территорий. В соответствии с упомянутыми договорами Турции отошли Карсская область (17 250 кв. км) и Сурмалинский уезд (3 450 кв. км) – в общей сложности 20 700 кв. км восточно-армянских земель. Кроме этого, по требованию Турции под протекторат родственного ей Азербайджана был передан Нахичеваньский уезд – 5,5 тысяч кв. км. Если учесть, что решением Кавбюро ЦК РКП(б) от 5 июля 1921 года Нагорный Карабах, территория которого составляла 4 160 кв. км, также был преподнесен в подарок Азербайджану, то в результате этих действий к Азербайджану были присоединены почти 10 тысяч кв. км армянских территорий. В целом, можно сделать вывод, что в течение 1920-1921 гг. от Армении было отторгнуто более половины реально имевшихся у нее земель ($20\,700 + 9\,660 = 30\,360$ кв. км), что, как не трудно заметить, больше, чем территория Советской Армении и ее правопреемницы – нынешней Республики Армения.

Основную причину проявления такой уступчивости Советской России в отношениях с Турцией необходимо искать не в слабости советского государства в тот период, а в его Восточной политике. Большевистское правительство считало Турцию восточным центром распространения всемирной революции, поэтому для претворения в жизнь этой пустой затеи заинтересовывало и поощряло кемалистов всеми возможными способами: территориальными

уступками, золотом, оружием и боеприпасами. К сожалению, территориальные уступки были сделаны Турции в основном за счет жизненных интересов Армении и армянского народа. С другой стороны, Советская Россия заигрывала с Турцией для того, чтобы та не переметнулась в лагерь Антанты. Тем не менее, считаем, что у правительства Советской России не было намерения проводить антиармянскую политику, просто на перекрестке Большой политической игры Армения пыталась сохранить независимость в условиях, при которых это было невозможным, поэтому именно ей пришлось понести настолько большие потери.

С другой стороны, правы те, кто характеризуют Московский договор как сделку. С точки зрения международного права, та часть Московского договора, которая касается Армении, является нарушением международного права в том смысле, что, во-первых, Москва за счет армянских земель сделала территориальные уступки кемалистам, чтобы предотвратить возможный их переход на сторону Антанты, и, во-вторых, вопрос границ Армении решался без ведома ее представителей и без их участия.

В результате, потерпевшая поражение в Первой мировой войне и совершившая тяжелейшее преступление против человечества – Геноцид армян – Турция, вместо того, чтобы быть привлеченной мировым сообществом к ответственности, используя противоречия между великими державами и играя в псевдореволюцию и дружбу с большевистской Россией, не только не понесла надлежащего наказания и не вернула Армении предусмотренные Севрским договором западно-армянские провинции, но и, согласно Московскому договору, в качестве награды получила значительную часть восточно-армянских земель.

В свою очередь, проводимая кемалистами политика ложного братства с Россией привела западные державы к выводу о необходимости признания «Новой Турции» и урегулированию отношений с ней, чему и было положено начало на Лозанской конференции 1922-1923 гг.

Если рассматривать Московский и последовавший за ним Карсский договоры с позиций принципов и норм международного права, то относительно Армении – это грабительские, незаконные, не носящие обязательного характера договоры, следовательно, их можно считать недействительными. Территориальные разграничения, закрепленные в этих договорах и приложениях к ним, являются либо спорными, либо неприемлемыми. Договоры не вечны. Они существуют до тех пор, пока существуют породившие их условия. В настоящее время Республика Армения и весь армянский народ в целом имеют исторические, политические и правовые основания и аргументы для поднятия на государственном уровне и обсуждения в международных судебных

инстанциях вопроса законности Московского и явившегося его следствием Карсского договоров, признания их относительно Армении незаконными и недействительными, то есть их денонсации, и требования восстановления погранных прав армянского народа и возврата насильственно захваченных территорий.

REFERENCES

1. “Chakatamart”, K. Polis, 26 mayisi 1921 t'. **(In Armenian)**.
2. “Dashnakits' yerek' terut'yunneri' KHSHM-i, AMN-i yev Mets Britaniayi ghekarneri Beḗlini (Potsdami) konferansē” (p'astat'ght'eri zhoghovatsu), Yer., 1989 **(In Armenian)**.
3. “Dokumenty vneshnej politiki SSSR”, t. 3, M., 1959 **(In Russian)**.
4. “Dokumenty vneshnej politiki SSSR”, t. 4, M., 1960 **(In Russian)**.
5. “Genocid armjan: otvetstvennost' Turcii I objazatel'stva mirovogo soobsh'estva”. Dokumenty I kommentarij, sost. I otv. red. **Ju. G. Barsegov**, t. 1, M., 2002, t. 2, ch. 1, M., 2003, t. 2, ch. 2, M., 2005 **(In Russian)**.
6. “Hayastanē mijazgayin divanagitut'yan yev sovetakan artak'in k'aghak'akanut'yan p'astat'ght'erum (1828-1923 t't'.)”, khmb.' **J. Kirakosyan**, Yer., 1972 **(In Armenian)**.
7. “Hayrenik”, Boston, 1923, N 1 **(In Armenian)**.
8. “HSKHH artgortszhohkomati byuletē”, 5 noyemberi 1921, N 7 **(In Armenian)**.
9. “Khorhrdayin Hayastan”, Yer., 16 hoktemberi 1921 t'. **(In Armenian)**.
10. “Khorhrdayin Hayastan”, Yer., 19 hoktemberi 1921 t'. **(In Armenian)**.
11. “Khorhrdayin Hayastan”, Yer., 23 hoktemberi 1921 t'. **(In Armenian)**.
12. “Nakhijevani himnaharts'ē Moskvayi 1921 t'. marti 16-i ṙus-t'urk'akan paymanagram”, Yer., 2001 **(In Armenian)**.
13. “Pravda”, 4 dekabrja 1920 g. **(In Russian)**.
14. “Zhoghovrdi dzaynē”, K. Polis, 22 hoktemberi 1921 t'. **(In Armenian)**.
15. **Bagirov Ju. A.**, Iz istorii sovetско-tureckix otnoshenij v 1920-1922 gg., Baku, 1965 **(In Russian)**.
16. **Bekzadyan Al.**, Namakner, hodvatsner, p'astat'ght'er, Yer., 1981 **(In Armenian)**.
17. **Bor'jan A.**, Armenija mezhdunarodnaja diplomatija I SSSR, ch. II, M.-L., 1929 **(In Russian)**.
18. CK RKP(b)-VKP(b) I nacional'nyj vopros, kniga 1, 1918-1933 gg., M., 2005 **(In Russian)**.
19. **Galoyan G. A.**, Hayastanē yev mets terut'yunnerē 1917-1923 t't'., Yer., 1999 **(In Armenian)**.
20. **Gangruni H.**, Hayasdan 1918 yev hay k'aghak'akan mitk'ē, Peyrut', 1984 **(In Armenian)**.
21. HAA, f. 1, ts'. 1, g. 47, t'. 14 **(In Armenian)**.
22. HAA, f. 113, ts'. 3, g. 11, t'. 9 **(In Armenian)**.
23. HAA, f. 113, ts'. 3, g. 11, t'. 17 **(In Armenian)**.
24. HAA, f. 113, ts'. 3, g. 11, t'. 19 **(In Armenian)**.
25. HAA, f. 113, ts'. 3, g. 11, t'. 25 **(In Armenian)**.
26. HAA, f. 113, ts'. 3, g. 11, t'. 151 **(In Armenian)**.